

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1971|1

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

KIADJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET. BUDAPEST, XIV. AJTÓSI-DÜRER SOR 23.

SZERKESZTI A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

FELELŐS SZERKESZTŐ: KISS GYÖRGY

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE: RUDAS LÁSZLÓ

MŰSZAKI SZERKESZTŐ RUDAS LÁSZLÓ

FELELŐS KIADÓ A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET IGAZGATÓJA

KÉSZÜLT 3 000 PÉLDÁNYBAN 9,1 IV (A5) TERJEDELEMBEN, B5 FORMÁTUMBAN

71 5 1165 VESZPRÉM MEGYEI NYOMDA VÁLLALAT

FELELŐS VEZETŐ: STELTZER FERENC

Egy szociológiai vizsgálat ismertetése

(A vidéki értelmiség helyzete)

A vizsgálat megindításának körülményeiről az alábbi informatív megjegyzést tartjuk szükségesnek előrebocsátani:

Erre a vállalkozásra a Társadalomtudományi Intézetben az 1968 őszen kezdődő szociológiai tanfolyamon került sor.¹ Mint az elméleti és módszertani képzés kiegészítője, pontosabban: azok gyakorlati próbája. Tehát alapvetően műhelymunkáról van szó, amely magán viseli a vállalkozók botlásjegyeit.

I. A VIZSGÁLAT KÖRE ÉS MÓDSZERE

1. A VIZSGÁLAT KÖRE

A vizsgálat tárgyának körülírásakor jelentkezett az első nehézség: az értelmiség fogalmának tisztázatlansága. Ebből következett az első feladat, megkíséreltük — a meglevő írásos anyagok és a témát ismerő szakemberek tapasztalatai alapján — az értelmiség fogalmi meghatározását², aminek lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A kérdés tehát így hangzott: kit tekinthetünk értelmiséginek, milyen közös ismérv alapján soroljuk a különböző típusú szellemi munkakörben foglalkoztatott és elhatárolható csoportokhoz tartozó embereket az értelmiség egységesítő fogalomkörébe. Az értelmiségi tevékenységek elkülönülését a szocialista társadalom adott fejlettségi fokán a társadalmi munkamegosztás mechanizmusai magyarázzák. Az értelmiségi tevékenységek elhatárolása szempontjából kétségbevonhatatlan a foglalkozások szerinti tagozódás jelentősége.

¹ A munkát öt tagból álló témakollégium irányította: Huszár Tibor, Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Szelényi Iván.

² A vizsgálat előkészítése során Huszár Tibor egy előtanulmányban kísérletet tett az értelmiség társadalmi szerepével kapcsolatos ideológiai, filozófiai és szociológiai nézetek összefoglalására. E tanulmányt több ízben vitatta a fenti témakollégium. Ezenkívül a téma megközelítésének tisztázásához jelentős hozzájárulás volt mindenképp az Erdei Ferencsel és Veres Péterrel folytatott véleménycsere, amely a kutatás szempontjából a legkritikusabb és egyben a legaktuálisabb kérdés körül folyt.

Vizsgálatunk szempontjából azonban nem kevésbé fontos annak szem előtt tartása, hogy a társadalmi munkamegosztás komplex viszonylat-rendszerébe, a technikai elemmel összefonódva — azok háttéréként — szükséglet- és érdektérületek épülnek be. Az egyes foglalkozási ágakban dolgozókhöz éppen ezért nemcsak mint egy meghatározott szakma művelőjéhez kell közelednünk, hanem mint különböző társadalmi, tulajdonviszonyok hordozóihoz is, amely viszonyok éppen „a munka történelmileg kialakult társadalmi szervezete” által determináltak.

A társadalmi munkamegosztás nemcsak az anyagi javak újratermeléséhez szükséges funkciók elosztását jelenti, hanem mindazon tevékenységek besorolását és cseréjét is, amelyek a társadalmi viszonylatok újratermelését, az adott, történelmileg kialakult formáció fennmaradását és fejlődését biztosítják. A különböző csoportok elhatárolódási folyamata nem korlátozódik az anyagi értékek termelésének folyamatára — bár ezek szerepe változatlanul kulcsjelentőségű —, hanem a szociális, politikai, kulturális szférában elkülönülő tevékenységek és ezekre épülő viszonylat-rendszerek is variálják, s új dimenziókkal egészítik ki e csoportok kialakulásának folyamatát.

Így az értelmiség is önálló munkajelleg csoportként kezelendő. Az értelmiségi csoportok a történelmi fejlettség adott fokán minden létszférában elhatárolódnak; valamennyi társadalmi szférában sajátos tevékenységi területtel rendelkeznek.

A kérdés vizsgálatánál tisztában kell lennünk azzal, hogy az értelmiség a szocialista társadalomban is csoportokra tagolódnak, és nem kezelhető zárt, homogén, egységes réteggént.

A különböző értelmiségi csoportok közös jellemzője, hogy főhivatású tevékenységüknek csak akkor tehetnek eleget, ha meghatározott mennyiségű általános és szakmai ismerettel rendelkeznek, ha közvetve vagy közvetlenül bekapcsolódnak az emberi tevékenységek szabályozásába, a társadalom által felhalmozott információmennyiség megőrzésébe, elemző felhasználásába és továbbításába.

Vizsgálatunkban az értelmiség három különböző csoportját különböztettük meg. A három kategória megfelel a társadalmi élet három alapvető szférájának: gazdaság, politika, kultúra. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a felosztás számos viszonylagos elemet foglal magában, az egyes kategóriák között számtalan érintkezési pont, „átfedés” mutatható ki, érdekeik, szükségleteik, érdeklődési és mozgásterületük azonosságai mégis indokoltá teszik, hogy a gazdasági-műszaki, a politikai-közgazdasági és a humán értelmiségi csoportjairól beszéljünk.

A fentiek figyelembevételével a gyakorlatban arra kényszerültünk, hogy a felmérésben az értelmiség meghatározásánál azokat a foglalkozással összefüggő objektív kritériumokat vegyük alapul, amelyeket a Központi Statisztikai Hivatal is használ. Ennek alapján értelmiséginek tekintünk minden olyan foglalkozású embert, akinek munkája végzéséhez felsőfokú iskolai képzettségre van szüksége, függetlenül attól, hogy az illető rendelkezik-e ezzel a végzettséggel.

A másik eldöntendő kérdés a vizsgálati terület meghatározása volt. Mivel egy országos reprezentatív vizsgálat hallatlanul nagy anyagi és szervezeti ráfordítást igényelt volna, amellel döntöttünk, hogy kiválasztunk három megyét — Bács, Borsod, Csongrád —, ahol a vizsgálat lebonyolít-

tásban elegendő helyi segítségre számíthatunk, és amelyek jellegükben, iparosodási szintjükben, település-struktúrájukban eléggé különböznek egymástól.

2. MINTAVÉTELEL ÖSSZEFÜGGŐ PROBLÉMÁK

A minta kívánatos nagyságának megállapítása nem okozott különösebb problémákat. Változóink várható megoszlását az esetek nagyobb részében a korábbi vizsgálatokból előre tudtuk jelezni, és a kutatás leíró jellegéből következően számíthatunk arra, hogy elemzésünk alapjául a kétdimenziós statisztikai táblázatok szolgálnak majd, háromdimenziós táblázatokat csak elvétve használunk. Mindezen megfontolások alapján arra következtethetünk, hogy a kutatás célkitűzéseinek megfelelhet kb. 1500 elemes minta.

A mintavételhez szükséges névjegyzékek összeállításánál már nagyobb nehézségekkel kellett szembenéznünk. Az egyetlen lehetőség az volt, ha a Központi Statisztikai Hivatal névjegyzégeit használjuk fel. A mintavétel alapjául az 1968. évi mikrocenzus mintája szolgált. Sajnos ez a minta nem volt elég nagy ahhoz, hogy a három megyében biztosítsa az 1500 értelmiségi kiválasztását, ezért ezt az alapjegyzéket ki kellett egészítenünk az 1963-as mikrocenzus, sőt még az 1960-as népszámlálás névjegyzékéből vett címekkel is.

Ennek a technikai nehézségnek igen kellemetlen következményei voltak, hiszen könnyen belátható, hogy 1969-ben már alig használhatók az 1960-as és az 1963-as címek. Ezért rendkívül magas volt a címkiesések aránya, úgyhogy végül is mindössze 1223 kérdőív volt alkalmas feldolgozásra. A közel 20 százalékos kiesési arányszám a hazai szociológiai kutatások praxisában nagyon magasnak mondható.

Ez a tapasztalatunk is bizonyítja, hogy rendszeres rétegekre irányuló szociológiai kutatómunka elképzelhetetlen anélkül, hogy valamely — esetleg több — intézménynél állandó és folyamatosan „felfrissített” minta álljon rendelkezésre. Erre az 1971-ben sorra kerülő választások névjegyzékei kitűnő bázisul szolgálhatnak.

3. AZ INFORMÁCIÓGYŰJTÉS ÉS FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI

A vizsgálat alapjául egy erősen standardizált kérdőív szolgált, amelyen 91 — részben több alkérdést is tartalmazó — kérdés szerepelt (az elemi kérdések száma 200 körül van). A kérdések túlnyomó része úgynevezett „zárt kérdés” volt, vagyis tartalmazta a válaszlehetőségeket is. A zárt kérdések közül több skálajellegű, zömükben úgynevezett Lickert-skálákból álltak. E kérdőíveket személyes interjú során töltötték ki e célra kiképzett kérdezőbiztosaink. Az interjúra általában a mintába került személyek lakásán került sor, és a körülményekről a kérdezőbiztosok külön jelentésben számoltak be.

A kérdőíveket gépi úton dolgoztuk fel. A gépi feldolgozáshoz először lyukkártyára vittük az adatokat. A kódutasítás nagy részletességgel kódolta az összegyűjtött információkat, így végül is a 91 kérdés összesen 11 kártyát vett igénybe kérdőívenként, az egész anyag összesen tehát mintegy 15 000 lyukkártyára került. E lyukkártyákat az Országos Vezetőképző

Intézet ICL típusú számítógépe dolgozta fel, összesen mintegy 1200 statisztikai táblát készítve. E statisztikai táblázatokat azóta katalogizáltuk (így tehát dokumentációnkból azonnal megállapítható, hogy milyen összefüggéseket tártunk föl eddig, s hogy a vonatkozó adatok hol találhatóak). A gépről lekerült táblázatok közül kiválasztottuk azokat, amelyekben a változók között érdemleges összefüggés állapítható meg, és ezekből a könnyebb kezelhetőség végett közlési táblákat készítettünk. A közeljövőben megjelenő hét kötet ezeket a táblákat tartalmazza.

Sajnos, a számítógépi feldolgozással kapcsolatban — több más szociológiai kutatáshoz hasonlóan — kedvezőtlen tapasztalataink voltak. A programozók nincsenek felkészülve arra, hogy elkészítsék a szociológiai felmérések programjait, ezért a munka rendkívül lassan haladt.

Az Intézet által kiadásra kerülő kötetekben közölt adatok és interpretációk feltáró jellegűek. Most csak a legfőbb összefüggésekre igyekszünk az érdeklődők figyelmét felhívni, amelyeket a későbbiek során remélhetőleg elmélyült, tudományos elemző és általánosító munka követ.

II. A VIZSGÁLAT CÉLKITŰZÉSEI

A témának különös aktualitást adott az a tény, hogy az elmúlt tíz év során a szocialista országokban megnövekedett az értelmiség szerepe. A téma összetettsége, elméleti és gyakorlati fontossága indokolta, hogy a Társadalomtudományi Intézet vállalkozzon e vizsgálatra.

A kutatás nem törekedhetett teljességre. A vizsgálatba bekapcsolódó kutatók, a rendelkezésre álló idő és az anyagi eszközök korlátozottsága is a téma szűkítésére ösztönözte a kutatás irányítóit. A magyarországi fejlődés sajátosságai indokolták, hogy e szűkítés eredményeként a vidéki értelmiség problémáira koncentrálódjék a figyelem. Budapest indokolatlanul nagyobb túlsúlya a tudományos kutatásban és felsőfokú oktatásban több szempontból különösen problematikussá teszi a vidéki értelmiség helyzetét. A budapesti értelmiség — egyes rétegeinek nem lebecsülendő saját nehézségei ellenére — sok szempontból privilegizált helyzetben van: közelebb találja meg az értelmiségi lét „forrásait”, a kutató- és az oktatóhelyeket, jobbak az információs lehetőségei és feltehetőleg még az anyagi és előrejutási körülményei is. A vidéki értelmiség egy része méltánytalanul véli a budapestiek előnyös helyzetét, és gyakran szívesen helyet is cserélne velük. Másik részük éppenséggel a vidéki lét tényleges vagy vélt előnyeit hangsúlyozza, a nagyobb elmélyülésre és nyugodtabb munkára való lehetőséget, valamint azt, hogy vidéken előbb van módja szavát hallatni és részt vállalni a társadalmilag fontos döntésekben.

Mi vajon a valóság e tekintetben, milyen a vidéki értelmiség különböző csoportjainak és rétegeinek tényleges helyzete, s ez hogyan tükröződik közérzetükben? Felmérésünk ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására vállalkozott. Tudományos célkitűzését tekintve a vidéki értelmiséggel foglalkozó felmérés csak egy hosszabb kutatási terv első lépcsőjeként értékelhető. Elsősorban megbízható empirikus információkhoz akartunk jutni, tehát jellegét tekintve elsősorban leíró vizsgálatra vállalkoztunk csupán. Mivel nem gyűjtöttünk a hazai értelmiség egészéről adatokat, nem ellenőrizhettük a vidéki és budapesti értelmiség közötti különbségekre vonat-

kozó hipotéziseket sem.³ Arra sem gondolhattunk a vizsgálat indulásakor készült kérdőív kidolgozásakor, hogy a jórészt ideológiai kérdéseket feszegető tanulmányt operacionalizáljuk, mert akkor még nem rendelkezünk elegendő ismerettel a hazai értelmiségről. Ezért főleg arra vállalkoztunk, azt tekintettük felmérésünk fő céljának, hogy a most közreadott információk további kutatásokra ösztönözzenek, abban segítsenek, hogy a kérdéseket most már pontosabban lehessen megfogalmazni.

A vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó szociológiai felmérés előtt tehát kettős — oktatási és tudományos — célkitűzés áll: 1968 végén elkészült a már említett, jórészt az ideológiai háttérrel tisztázó tanulmány, melyet a hallgatók szeminárium keretében dolgoztak fel; 1969 első hónapjaiban kidolgozták a kérdőívet, majd késő tavasszal és kora nyáron sor került a felmérés lebonyolítására. Az azóta eltelt másfél esztendő alatt megtörtént a felmérés gépi feldolgozása, és 1971 első hónapjaiban befejeződik a vizsgálat számszerű tablónak összesítése.

III. A VIZSGÁLAT TEMATIKÁJA

Vizsgáljuk meg most már konkrétan, hogy az előzőekben vázolt általános keretek között milyen kérdések megragadására vállalkozott a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó felmérés.

A vizsgálat során hat fő kérdéscsoportban gyűjtöttünk információkat: demográfiai és jövedelmi viszonyok; mobilitás; kulturáltság és kulturális szokások; társasági kapcsolatok; munkához való viszony; közeleti tevékenység. Nézzük meg közelebbről, hogy az egyes kérdéscsoportokon belül milyen problémákkal talákoztunk.

1. DEMOGRÁFIAI ÉS JÖVEDELMI VISZONYOK

Az értelmiség demográfiai és jövedelmi viszonyairól természetesen sok információval rendelkezünk már a népszámlálásokból és a mikrocenzusokból is. Felmérésünk során több ok miatt is szükségesnek mutatkozott, hogy összegyűjtsük az ilyen jellegű adatokat is, háttéranyagként felhasználva őket. Ezen túl igyekeztünk beszerezni részletesebb és főként frissebb információkat is.

A demográfiai és jövedelmi viszonyokról összegyűjtöttük az összes rutin statisztikai adatot a vizsgált népesség *kor és nem szerinti megoszlásával, a család demográfiai szerkezetével és jövedelmével* kapcsolatban.

A hivatalos statisztikáknál részletesebben foglalkoztunk a *lakáshellyel*: a lakások nagyságán és komfortosságán túl kimutattuk a népesség lakáshasználati jogcím szerinti megoszlását, és kérdéseket tettünk fel a *lakáshellyel való elégedettségéről* is. Az elégedettség vizsgálatánál külön megkérdeztük, hogy a mintába került értelmiségiek véleménye szerint lakáskörülményeik mennyire biztosítják otthoni munkájuk feltételeit.

³ Szükségesnek tartjuk, hogy Intézetünk erre alkalmasnak kínálkozó időben elvégezze a budapesti értelmiség vizsgálatát is, hogy az értelmiségről egy teljesebb ismeretanyag álljon rendelkezésre.

A hivatalos statisztikáknál részletesebben vizsgáltuk a *tartós fogyasztási javakkal való ellátottságot*. Kísérletet tettünk arra, hogy felmérjük a különböző tartós fogyasztási cikkek értékrendjét. Ezt úgy közelítettük meg, hogy minden tartós fogyasztási cikknél megkérdeztük a beszerzés időpontját is. Így tehát az ellátottsági színvonal pusztán mérésén túl megtudtuk azt is, hogy milyen időbeli sorrendben jutottak a tartós fogyasztási cikkekhez, s így reméljük, hogy valamilyen következtetéseket levonhatunk az ezekkel kapcsolatos értékítéletről.

Reméljük, a demográfiai és jövedelmi helyzettel foglalkozó adatok lehetővé teszik számunkra az *eddiginél alaposabb betekintést az értelmiség belső rétegződésébe*. Tudjuk azt, hogy a politikai funkcióban, a gazdaság és a kultúra területén munkálkodó értelmiségiek helyzete jelentősen különbözik: a jövedelmi színvonaluk, az állami bérlakásokhoz jutási esélyeik és a különböző béren kívüli juttatások vonatkozásában. Összegyűjtött adataink alapján szeretnénk módszeresen feltérképezni, hogy az értelmiség melyik csoportjai vannak különösképpen előnyben, és melyek másokhoz viszonyítva hátrányos helyzetben.

2. MOBILITÁS

A hazai hivatalos statisztikák gazdag anyagot nyújtanak a magyar társadalomban lezajló mobilitási folyamatok elemzéséhez. Felmérésünkben igyekeztünk ezeket az alapvető információkat tovább mélyíteni, és kimutatni azt, hogy vidéki értelmiségünk milyen származású (intergenerációs mobilitás), mennyiben változtatta eddigi társadalmi helyzetét, és hogy milyen mobilitási törekvései.

a) Származás

A hivatalos statisztikákból tudjuk azt, hogy a szocialista fejlődés korábbi időszakában jók voltak az intergenerációs mobilitás esélyei hazánkban.⁴ Számottevő azoknak az értelmiségieknek az aránya, akik munkás- vagy parasztcsaládból származnak. Jelen vizsgálatunk lehetőséget nyújt annak elemzésére is, hogy ezek a csoportok hol helyezkednek el az értelmiség egészén belül, melyek azok az értelmiségi foglalkozások, amelyekben belül különösképpen nagy a részarányuk, milyen összetételűek ebből a szempontból az értelmiség kedvezőbb vagy hátrányosabb helyzetben levő csoportjai vagy alrétegei — azzal a feltevéssel, hogy az értelmiségivé válás „többgenerációs” folyamat; a munkás- vagy parasztszármazású „elsőgenerációs” értelmiségiek az értelmiség egészének kevésbé jutalmazott és kisebb presztízzsel rendelkező rétegeiben (például pedagógusok) helyezkednek el. Jelen felmérésünk lehetővé teszi ennek a hipotézisnek a felülvizsgálatát is. Az intergenerációs mobilitás tanulmányozásánál a hivatalos statisztikákhoz hasonlóan azt is megvizsgáltuk, hogy miként alakult a családokban a testvérek mobilitása. E tény ismerete szükséges annak eldöntéséhez,

⁴ Kibírják az összehasonlítást a fejlettebb tőkésországokkal is, amelyek tudvalevő, hogy az anyagi és technikai fejlődéssel és az iskolai oktatásban a közép- és felsőfokú képzés szélesítésével elég nagyfokú társadalmi nyitottságot értek el.

hogy a mobilitás mennyire családi jelenség. Ez egyébként utal a mobil munkás- vagy parasztcsaládok rétegződési sajátosságaira és a családi háttér fontosságára a mobilitásban. A szülők és testvérek foglalkozásának megállapítása elvezet bennünket annak kimutatásához, hogy milyen értelmiségi foglalkozásokban alakulnak ki „dinasztiák” (pedagógusok, orvosok stb.).

b) *Életút*

A származáson túlmenően adatokat gyűjtöttünk a mintánkba került értelmiségiek életútjával kapcsolatban is. Itt mindenekelőtt tisztázni kívántuk a vidéki értelmiségiek *foglalkozási és státus mobilitásának mértékét*. Tudjuk azt, hogy hazánkban az intragenerációs mobilitás a felszabadulást követő első évtized kivételével szerény mérvű volt: azok számára, akik szakmai pályafutásukat nem értelmiségiként kezdték, egyre kevesebb lehetőség nyílt a társadalmi réteg megváltoztatására. Feltehető azonban, hogy az intergenerációs mobilitás különböző mértékben fordul elő az értelmiség különböző alrétegeinél, és ennek ismerete fontos adalék a társadalmi folyamat feltárásához. Különösen lényeges annak megismerése — és erről jelen pillanatban csak hipotézisekkel rendelkezhetünk —, hogy az értelmiség egyes foglalkozáscsoportjai között milyen átmenetek vannak, s ez hogyan függ össze a szakmai pálya alakulásával. A gazdaság, a politika és a kultúra szférái nem különülnek el mereven egymástól, és itt remélhetőleg a szakmai életút jellegzetes mintáit lehet leírni. Ismert, hogy a gazdaság és a kultúra területén működő vezető értelmiségiek egy része életének egy szakaszát vagy államigazgatási szervekben (például tanácsi apparátus), vagy a pártapparátusban töltötte. Hogyan függ össze a szakmai előrelépés az értelmiségi munka e különböző szférái közötti helyzetváltoztatással, melyek az értelmiségi pálya jellegzetes mintái? E vonatkozásban különösen fontos lenne, ha rendelkeznénk adatokkal a budapesti értelmiségről, mivel a fővárosi-vidéki értelmiség egyik központi problémája az előrelépési esélyek különbözősége. Itt valószínűleg foglalkozásonként különbözőek az összefüggések. Feltehető, hogy a „humán” értelmiség előrelépésének esélyei jobbak Budapesten, mert lényegesen több az elhelyezkedési lehetőség (sajtó, kiadók, rádió stb.). Lehetséges ugyanakkor, hogy a műszaki értelmiségnél már másként alakul a helyzet; éppen a kisebb konkurrencia és a nagyobb szakemberigény miatt könnyebben és főként fiatalabb korban lehet vezető állásba jutni vidéken. Csaknem bizonyosra vehetjük, hogy e tényező döntő szerepet játszik a vidéki értelmiség különböző csoportjai közérzetének alakulásában.

A társadalmi mobilitás elemzésénél nem feledkezhetünk meg az úgynevezett *házastársi mobilitás* feltárásáról. A társadalom nyitottságának egyik mutatója éppen az, hogy a családok mennyire homogének a házastársak foglalkozását illetően. A hivatalos statisztikákból és egyéb statisztikai és szociológiai felmérésekből tudjuk, hogy mai társadalmunkban is érvényesül az a tendencia, hogy házastársat ugyanabból a társadalmi rétegből — és az értelmiség esetén feltehetőleg ugyanabból a foglalkozásból — válasszanak maguknak. Szeretnénk megtudni, hogy az átlagosnál erősebben vagy gyengébben érvényesül-e ez a tendencia a vidéki értelmiség körében, másrészt milyen értelmiségi foglalkozásokra jellemző különösképpen a házasságok ilyen értelmű homogenitása. Amennyiben sikerül

az 1. pontban kimutatnunk, hogy melyek az értelmiség kedvezményezett foglalkozás csoportjai, különösen érdekesnek ígérkezik azt megvizsgálni, hogy e csoportok házassági homogenitása az átlagosnál kisebb vagy nagyobb mérvű-e.

Vizsgálat tárgyává tettük a már szakmát választott *gyermekek mobilitását* is. Feltételeztük természetesen, hogy a vidéki értelmiségiek gyermekei nagy többségükben szintén értelmiségiekké válnak, az azonban már ismeretlen, hogy értelmiségivé válásuk esélyei kisebbek-e vagy nagyobbak, mint az értelmiségi származású fiataloké általában. Feltehető, hogy a vidéki iskolákban az értelmiség kisebb arányszáma miatt az értelmiségi gyermekek előnye nagyobb, mint a fővárosban, de elképzelhető, hogy az egyetemre kerülve a vidéki középiskolák szerényebb színvonala miatt elveszítik ezt az előnyüket. Ebből a szempontból kedvezőbb helyzetben van a humán értelmiség (pedagógus). Végül a gyermekek mobilitására vonatkozó adataink kiegészíthetik az „értelmiségi dinasztiákkal” kapcsolatban korábban kialakított képet is.

A vidéki értelmiség helyzetének megértéséhez fontos adalék a földrajzi mobilitás elemzése. Egyéb vizsgálati eredményekből úgy tűnik, hogy talán itt is többgenerációs, többlépcsős jelenséggel állunk szemben. A falusi származásúak számára a vidéki kis- vagy nagyvárosok már „előrejutást” jelentenek, a vidéki nagyvárosokból viszont feltehetőleg már erős áramlás tapasztalható a fővárosba. Biztosan tudjuk azonban, hogy a földrajzi mobilitás nem ilyen egyirányú, vannak a fővárosból vidékre költöző értelmiségiek is (elsősorban talán műszakiak). Újszerű eredményeket várhatunk tehát e réteg specifikus mobilitási mintáinak feltárásától.

c) Aspiráció

A hivatalos statisztikák mobilitási adatainál lényegesen összetettebben tanulmányoztuk a vidéki értelmiségiek mobilitási aspirációit. Itt lényegileg az előzőekben feltárt mobilitási tendenciák jövőbeli meghosszabbítására, extrapolációjára törekedtünk. Milyen értelmiségi foglalkozásokban figyelhetünk meg a szakma vagy a szakképzettségi szint megváltoztatására irányuló törekvést? Milyen tényleges mozgásokra lehet e vonatkozásban számítani? Nem tudjuk, hogy mit takar az aspirációk hiánya: elégedettséget a jelenlegi helyzettel, vagy reményvesztettséget és belenyugvást a változtathatatlanba.

Csaknem biztosra vehető, hogy a lakóhely-változtatási vágyak szerényebb mérvűek, mint ahogy azt gondolnánk. Általános kiinduló hipotézisünk, hogy a vidéki értelmiség nagyobb része a lakóhelyből fakadó hátrányok leküzdését nem a lakóhely megváltoztatásával, hanem a helyi körülmények javításával szeretné elérni. Ezért különösen sokatmondó lehet, ha a lakóhely-változtatási vágyakat egybevetjük a szakmai aspirációkkal és a helyi körülményekkel való elégedettséggel.

Az aspirációk feltárása során azt is igyekeztünk kimutatni, hogy a szakmát még nem választott gyermekekkel kapcsolatban a vidéki értelmiségieknek milyenek a szakmai és státus törekvései. Ezek az információk egyrészt kiegészíthetik a társadalmi mobilitással kapcsolatban a 2/b pont alatt felvázolt képet, másrészt közvetetten felhasználhatók az értelmiség saját szakmájával való elégedettségének mérésére is.

3. KULTURÁLTSÁG ÉS KULTURÁLIS SZOKÁSOK

Ezzel kapcsolatban elsősorban az *iskolai végzettség* jellegzetességeire kell rámutatni. Az iskolai végzettség szintjének tanulmányozása természetesen szorosan összefügg az 1. és 2. pontokban vázolt témakörrel. Várható, hogy az értelmiségiek túlnyomó többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezik, mégis érdekes lehet annak feltárása, hogy ki mikor, milyen szintű és jellegű képzést nyert. Ehhez fel kell vázolnunk a vidéki értelmiségiek iskolai pályafutását.

Külön figyelmet fordítottunk a továbbképzés problémájára. A hivatalos statisztikákból tudott, hogy minél magasabb valakinek a képzettsége — bizonyos értelemben paradox módon —, annál inkább vesz részt a szakmai továbbképzés valamilyen formájában. Remélhetőleg most lehetőségünk nyílik arra, hogy az eddignél részletesebb és pontosabb képet kapjunk arról, hogy e jelenség miként módosul az értelmiség különböző csoportjainál. Arra vonatkozóan is szeretnénk hipotéziseket kidolgozni, hogy e szempontból a vidéki lét elsősorban milyen foglalkozásokban jelent hátrányt. Elképzelhető ugyanis, hogy bár vidéken általában rosszabbak a szakmai továbbképzés lehetőségei, a viszonylag több rendelkezésre álló szabad idő mégis jobb lehetőségeket teremt a szakmai elmélyülésre és az öntevékeny továbbképzésre.

Ezért az sem elképzelhetetlen, hogy a vidéki értelmiségiek viszonylag jobb helyzetben vannak a *kulturális eszközökkel való ellátottság* tekintetében is. Részletesen felmértük a mintánkba került családok könyvtárainak helyzetét, a könyvtárakban található könyvek számát, jellegét és a családi könyvtár növekedésének ütemét. Érdekesnek ígérkezik ezeknek az adatoknak a hivatalos statisztikákkal való egybevetése.

Kérdőívünkben jónéhány kérdést szentelünk a kulturális szokások felmérésére. Statisztikai és korábbi szociológiai felmérések itt is háttéradatokkal szolgálnak majd, és ebből következtetéseket vonhatnak le a vidéki értelmiség kulturális szokásainak színvonalára. E vonatkozásban pillanatnyilag csak ellentmondásos hipotéziseket lehet felállítani: a fővárosi értelmiség könnyen nevezi „provinciálisnak” a vidéki értelmiségiek kulturális érdeklődését, a vidékiek pedig inkább sznobizmussal és felületességgel vádolják a fővárosi értelmiségieket. A kulturális szokások sajátosságainak feltárásával kapcsolatban egyrészt a kulturális intézmények látogatásáról, másrészt az olvasási szokásokról tettünk föl kérdéseket. Felmértük, hogy milyen gyakran mennek moziba, színházba, hangversenyre, illetve művelődési házba, megkérdeztük, hogy az elmúlt három hónapban milyen könyveket olvastak. Tisztáztuk az újság- és folyóirat-olvasási szokásokat, és azt is vizsgáltuk, hogy milyen napi- és hetilapokat, illetve folyóiratokat — beleértve a szakmai jellegű sajtótermékeket is — olvasnak rendszeresen. Ezeket a — mondhatnánk — standard mutatókon túl információkat szereztünk a szabad idő felhasználásáról is. A vizsgálat volumene nem engedte meg, hogy részletekbe bocsátkozzunk, de kérdőívünkben a szabad idő felhasználásával kapcsolatban mégis feltettünk két, más vizsgálatoknál már jól bevált kérdést: megkérdeztük, hogy mi a három legkedvesebb időtöltése; van-e hobbyja, és ha igen, mi az.

4. TÁRSASÁGI KAPCSOLATOK

A szociográfia a vidéki értelmiségről írva gyakran nagy teret szentel a társasági kapcsolatok leírásának. Vidéki értelmiségünk zárt társasági köre, „elitjellege” gyakran kritikái éllel jelenik meg a publicisztikában is. Úgy tűnik, mintha vidéken több döntés születne „fehér asztal” mellett, informálisabb, baráti jellegű társaságokban. Feltételezhető, hogy az informális, baráti jellegű kapcsolatoknak nagyobb a vidéki értelmiség életében játszott szerepe (beleértve még a szakmai előrejutás esélyeit is), mint például a fővárosban.

Korábban több hazai szociológiai kutatás foglalkozott a társasági, baráti kapcsolatok szerepével, és kimutatták, hogy a társadalmi státus emelkedésével kitágul a családok érintkezési köre, egyúttal differenciálódik és észrevehetően megnő a baráti kör jelentősége. Az eddigi kutatások alapján azonban a minták kicsinysége miatt nem tudtuk megállapítani, hogy milyen sajátosságai vannak a vidéki értelmiség egyes csoportjainak, hiszen feltehető, hogy a társasági kapcsolatok intenzitása és homogenitása bizonyos mértékben különböző az egyes foglalkozási csoportokban. Éppen ezért jelen kutatásunkban felmértük, hogy milyen gyakori a rokonokkal, barátokkal való találkozás, hogy a baráti kör mennyire koncentrálnak térben, vannak-e a községen vagy a városon kívül is barátaik, továbbá megállapítottuk, hogy közeli barátaik milyen társadalmi rétegekhez tartoznak. Részletesebben is elemeztük a munkahelyen kialakuló baráti kapcsolatokat, és megpróbáltuk feltárni, hogy a munkatársi kapcsolatok mennyire „felfelé” irányulóak, ki kivel barátkozik, vagy kivel szeretne barátkozni munkahelyén (feletteseivel, azonos beosztású munkatársaival, vagy beosztottjaival). Mérm próbáltuk az ezzel kapcsolatos beállítottságokat is, hogy megállapíthassuk, mennyiben ítélik kívánatosnak a baráti kapcsolatok kialakulását a munkahelyen.

Korábbi szociológiai vizsgálatokban sokatmondónak bizonyult az a kérdés, hogy a megkérdezettek „otthonülőnek” vagy „eljárónak” vallják-e magukat. Az „otthonülés”, a befeléforduló, családcentrikus életforma szinonimájaként jelenik meg. Ezt a kérdést ezért mostani vizsgálatunkban is feltettük, és reméljük, hogy segítségével betekintést nyerhetünk vidéki értelmiségünk értékrendszerébe, főként abban a vonatkozásban, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak a társasági kapcsolatoknak, illetve a családi életnek. Valószínűnek tartjuk, hogy a kevésbé mobil, az aspirációkkal alig vagy egyáltalán nem rendelkező értelmiségiek társasági kapcsolatai szűkebbek lesznek, ezen belül is elsősorban rokonaikkal érintkeznek, tehát egyben inkább befelé fordulnak, inkább otthonülők is. Nem elképzelhetetlen, hogy e vonatkozásban a különböző foglalkozási csoportok élesen különböznek majd egymástól, más mintákat találunk tehát a műszakiaknál, az orvosoknál, a pedagógusoknál, vagy a különböző politikai, államigazgatási szervezetekben dolgozóknál. Reméljük tehát, hogy ezekben a kérdésekben a vidéki életkörülményeknek való kiszolgáltatottság, illetve az azoktól való függetlenség jó mutatóit találjuk majd meg.

Feltételeztük, hogy bármilyen nagy szerepet játsszon is a vidéki értelmiség közérzetének kialakulásában a társasági élet, a kulturálódási lehetőségek és az életszínvonal, a legdöntőbb tényező mégiscsak munkájához való viszonya, szakmájával és munkahelyével való azonosulása, illetve elégedettsége. Ezért kérdőívünk jelentős részét a munkához való viszony kérdéseinek szenteltük. Feltártuk azt, hogy objektíve milyen a vidéki értelmiség munkahelyi státusa, milyenek szakmai kommunikációs lehetőségei és végül szubjektíve miként értékelik munkahelyüket és szakmájukat.

a) *A munkahelyi státus kérdései*

Az értelmiségi létet alapvetően a végzett munka jellege és nem a beosztás alapján határoztuk meg: értelmiségieknek — a Központi Statisztikai Hivatal gyakorlatával egybehangzóan — azokat tekintettük, akik olyan szellemi munkát végeznek, amelyhez magas szintű iskolai végzettség szükséges. A munkahelyi körülmények vizsgálatánál azonban tisztáznunk kellett a beosztás kérdéseit, elsődlegesen azt, hogy a munkahelyi hierarchiában ki milyen helyet foglal el, vannak-e beosztottai, és ha vezető beosztású, az milyen szintűnek ítéelhető. A munkahelyi hierarchia elemzése során feltártuk azt is, hogy a beosztottak és felettesek milyen képzettséggel rendelkeznek.

b) *Szakmai információk és alkotó tevékenység*

Nyilvánvaló, hogy a szakmai kommunikáció lehetőségei különösen fontosak a vidéki értelmiség helyzetének megítélésében. Mint *értelmiséginek* más foglalkozásoknál jobban kell bekapcsolódnia a szakmai életbe, hiszen szakmája gyorsabban változik, és ezért egyrészt hozzá kell jutnia a legfrissebb tudományos vívmányokhoz — ez különösen az alkotó értelmiségiekre vonatkozik —, másrészt, ha valóban értelmiségi valaki, feltétlenül aktívan is meg akar jelenni a közlés csatornáiban, be akar számolni saját eredményeiről. Utaltunk arra is, hogy a vidéki lét legfontosabb hátránya feltehetőleg abban jelölhető meg, hogy a vidéki értelmiség rosszabbul van ellátva szakmai információkkal és lényegesen rosszabbak publikációs lehetőségei. Tisztáztuk azt is, hogy a szakmai tanácskérés milyen lehetőségeivel tud helyben élni, továbbá, hogy a lokalitáson túl milyen csatornákon keresztül jut szakmai információkhoz (folyóiratok, szakkönyvek, konferenciák stb.), és mennyire tartja fontosnak e különböző csatornákat. Feltérképeztük továbbá azt is, hogy milyen tudományos, újíító, irodalmi vagy művészeti tevékenységet folytat.

E tények rögzítésén túlmenően kísérletet tettünk arra, hogy felmérjük a vidéki értelmiség állásfoglalásait a szakmai informálódás és alkotó munka lehetőségeire és színvonalára vonatkozóan, saját magukkal értékeltettük, hogy mennyire tartják jónak a lehetőségeket a fővárosban, kisebb-nagyobb vidéki városokban és falvakban.

A szakmai informálódással és alkotó tevékenységgel kapcsolatban ismét jelentős különbségekre számítottunk a vidéki értelmiség egyes csoportjai-

nál. Feltehető, hogy a nagy vidéki központokban az informálódás lehetőségei megfelelőek, sőt egyes szakmákban (például Miskolcon a kohómérnökök) nem rosszabbak, vagy akár jobbak is, mint a fővárosban. Viszont, elsősorban a „humán” szakmákban az információk hiánya döntő korlát lehet nemcsak a szakmai fejlődés, hanem az önmegvalósítás útjában is.

c) A szakma és a munkahely értékelése

Részletesen elemeztük, hogy a vidéki értelmiségiek miként ítélik meg munkahelyüket és szakmájukat. Ezzel kapcsolatban tisztáztuk, hogy véleményük szerint

- szakmájuknak megfelelő munkakörben dolgoznak-e,
- ki tudják-e egyéniségüket bontakoztatni munkájukban,
- elegendő önállóságot biztosít-e munkájuk?

Ezen túlmenően összesen 13 szempont alapján értékeltettük jelenlegi munkahelyüket is (szakmai megbecsülés, kereseti színvonal stb.). Mind-ezen információk birtokában igyekszünk majd megmagyarázni az esetleges munkahely-változtatási szándékokat is.

Az általános szakmai értékeléshez kapcsoltuk az értelmiségi lét megítélését. Eleve számoltunk azzal, hogy sokan, akiket mi az objektív kritériumok alapján az értelmiségihez sorolunk, nem tartják majd magukat értelmiségieknek. (Ez különösképpen várható volt az apparátusban dolgozóknál. Ezért nem véletlen, hogy kérdőívünk címében az „értelmiségi” szó nem is szerepel.) Meg kellett tehát vizsgálnunk, hogy az értelmiség *tudatában* ki jelenik meg értelmiségiként, s miben látják az értelmiség társadalmi funkcióját. Kikérdeztettinktől megtudakoltuk, hogy saját magukat értelmiséginek tartják-e, s továbbmenően egy foglalkozási listán (amelyen értelmiségi és nem értelmiségi foglalkozások egyaránt szerepeltek) ki kellett választaniuk az általuk értelmiséginek ítélt foglalkozásokat. Reméljük, hasznos következtetéseket tudunk levonni a megadott válaszok mögött húzódó mintákból.

E kérdéskörhöz szorosan kapcsolódva igyekeztünk feltárni, hogy a jövedelmi differencia milyen fokát tartanak kívánatosnak (egyik kérdésünkre adott válaszban a megkérdezettnek különböző értelmiségi és nem értelmiségi foglalkozások „igazságos” munkabéret kellett megjelölnie, a takarítónőtől az egyetemi tanárig és a miniszterig). Azt is megkérdeztük, hogy véleményük szerint társadalmunkban jelenleg az értelmiség tekintélye és befolyása ténylegesen növekszik-e vagy csökken. Ez a két kérdéscsoport lehetőséget ad annak felmérésére, hogy a vidéki értelmiség különböző csoportjai mennyiben érzékelik az elmúlt évek gazdasági fejlődése során objektíve bekövetkező változásokat.

Nehezebb feladat annak megállapítása, hogy az *értelmiségi tudat* milyen mértékben él vidéki értelmiségünkben. Nem mondhattunk le erről a módszerrel oly nehezen megragadható probléma vizsgálatáról. Ezért megkérdeztük a mintánkba került értelmiségieket, hogy saját megítélésük szerint van-e az értelmiségnek szakmája mellett valamiféle társadalmi hivatása, s ha igen, miben látják ezt. Azt is megtudakoltuk, hogy van-e az értelmiségieknek — szerintük — valamilyen közös érdeke. Elképzelhető, hogy az értelmiségnek van olyan része, amely úgy vélekedik, hogy az értelmiségnek mint társadalmi csoportnak közös érdeke, hogy a jövedelmek

differenciálásánál jobban vegyék figyelembe a munka bonyolultsági fokát, és a lényeges kérdésekben való döntés — beleértve a politikai döntéseket is — jogát inkább kapcsolják a szakképzettséghez stb. Tisztában vagyunk azzal, hogy e rendkívül összetett probléma még nem oldható meg pusztán az e kérdésekre kapott válaszokkal, reméljük azonban, hogy így *jelzéseket* kapunk, amelyek kiindulásként felhasználhatók a további kutatómunkában.

6. KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉG

Az előzőekben lényegileg azt vázoltuk fel, hogy az értelmiség miként valószínűsíti magát, mint értelmiségi a fogalom tágabb értelmében és mint szakember — a vidéki élet feltételei között. Ezzel egyidejűleg azonban arra is választ kellett keresnünk, hogy milyen szerepet játszik állampolgárként. Ennek megítéléséhez tisztáznunk kellett a *társadalmi szervezetekben való tagságot*, a tagságon túlmenően a tisztségviselés tényét és az aktivitás fokát. Valószínűnek tartottuk, hogy a tisztségviselés és aktivitás tekintetében kimutatható, hogy viszonylag kis csoport játszik döntő szerepet a kisebb városok és a falvak életében. Jelen vizsgálatunk lehetőséget nyújt annak kimutatására, hogy milyen ennek a csoportnak az összetétele, szakma, végzettség, származás tekintetében.

A közéleti tevékenység másik formájaként a *közügyekben való véleménynyilvánítást emeltük ki*. Megkérdeztük válaszadóinkat, hogy milyen gyakran kéri ki véleményüket a különböző szintű állami és társadalmi szervek, hogy saját kezdeményezésükből szoktak-e javaslatokat tenni, és e javasolataiknak milyen volt a sorsa. Ennek feltárását azért tartottuk különösen fontosnak, mert a demokratizmus fejlődésének egyik sokatigérő formája az utóbbi években éppen az volt, hogy a döntések meghozatala előtt a szakigazgatási szervek kikérték az egyéb szakemberek véleményét is. Ez a gyakorlat országos szintű szervezetekben meglehetősen elterjedt, keveset tudunk azonban arról, hogy a helyi szervek élnek-e ezzel a lehetőséggel.

Igyekeztünk feltárni azt is, hogy mindezek alapján az értelmiség milyennek ítéli a helyi vezetés színvonalát; a helyi szervek hatáskörének növelését, vagy éppen csökkentését kívánja-e. Ehhez kapcsolódóan értékeltettük politikai informáltságukat is, felmérve az információs csatornákat és megkérdezve, hogy milyen jellegű információknak látják leginkább hiányát.

Végül összefoglalóan értékeltettük válaszadóinkkal a közéleti tevékenység fontosságát. A közéleti tevékenység tíz formájával (község- és városfejlesztési tevékenység, tanácsi bizottságokban való részvétel, szakmai ismeretterjesztő előadások tartása stb.) kapcsolatban megkérdeztük őket, hogy e tevékenységeket mennyire tartják fontosnak, és reméljük, hogy így betekintést nyerhetünk demokratizmusunk tartalmi kérdéseibe. Azt is megkérdeztük, hogy amennyiben a közéletben aktívak, ezt munkahelyükön hogyan ítélik meg feletteseik és munkatársaik.

E néhány kérdéssel nyilvánvalóan nem kaphatunk választ a vidéki értelmiség közéleti aktivitásának minden lényeges kérdésére, de reméljük, hogy így is kiemelhetők a különösen aktív, vagy különösképpen elzárkózó csoportok, és bizonyos ismereteket szerezhethetünk aktív közéleti tevékenységének tényleges tartalmáról is.

A vidéki értelmiséggel foglalkozó vizsgálataink eredményét feltárandó, összesen hét — egyenként 100—100 táblát tartalmazó — kötetet tervezünk megjelentetni belső anyagként. A statisztikai adatok bemutatásával és értelmezésével feltáró kötetlékek célja, hogy megkönnyítse a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó tudományos elemző munkát.

A francia szociológia és a munkásosztály „integrálódásának” elmélete*

I

Az elmúlt két évtizedben a fejlett tőkésországokban föllendült a munkásosztály problémájával való tudományos foglalkozás. Időszerűségét elsősorban az a nagyszabású átalakulás indokolja, amely a tudományos-technikai forradalom — még csak kezdeti — hatására megindult és már eddig is számottevő változásokat okozott a fejlett országok munkásosztályában.

A mi társadalmunk technikai-gazdasági szempontból elmaradottabb a fejlett tőkésországokénál. A munkásszociológia terén végzett nyugati kutatások, módszerek és elért eredmények megismerése mégis fontos a számunkra. Nemcsak azért, mert a tudományos-technikai forradalom első hatásai már a mi körülményeink között is jelentkeznek, s a jövőben mindjobban érvényesülni fognak. Hanem azért is, mert a munkásosztály átalakulása körül zajló vita nálunk már ki is bontakozott. A munkásosztály fogalmáról, új és a jövőben várható rétegződéséről különböző nézetek csapnak össze, s a vitában gyakran találkozhatunk nem, vagy nem kellően tisztázott fogalmakkal, félreértésekkel, sőt helytelen megítélésekkel is. A nyugati országok munkásszociológiájában való tájékozódás — s e szociológia vonatkozásában a kritika és az adaptáció együttes érvényesítése — elősegítheti saját problémáink helyes megközelítését is.

E tanulmány a francia munka- és munkásszociológia néhány újabb kutatási ágazatát és eredményét igyekszik áttekinteni.

A tudományos-technikai forradalom a különböző országokban nem azonos időben bontakozott ki. Az Amerikai Egyesült Államokban kezdetei az 1930-as évek végére tehetők, amikor a háború — elsősorban a hadiipar — szükségletei lehetővé tették és meg is követelték a termelés nagyarányú kiszélesítését, a tudományos (természettudományi, de emellett közgazdasági, szociológiai) eredmények alkalmazását a gazdaságban, a termelési technika, a munkaszervezés megújítását. A folyamat több mint egy évtizedes késéssel csapott át a nyugat-európai országokba, kezdetét az 1950-es évek elejére tehetjük. S bár a fordulat itt, az Amerikai Egyesült Államokéhoz képest lassúbb ütemű és csak részleges volt, szembeszökő változásokat

* E tanulmány zömmel az 1969 előtti tudományos publikációkat vette figyelembe.

— Szerk.

eredményezett. Nagy technikai fejlődés, a termelékenység gyors növekedése az új technika által meghódított ágakban, a gazdasági fellendülés, s mindezzel párhuzamosan életmódjának gyors átalakulása — ebben foglalhatók össze a változások ismert és legláthatóbb következményei.

Ebben a helyzetben új módon fogalmazódtak meg a munkásosztály és a munkásmozgalom problémái. Az új helyzet új elemzést követelt; szükségessége objektíve polgári és munkás oldalról egyaránt jelentkezett.

AZ INTEGRÁCIÓ ELMÉLETE

A polgári ideológia álláspontját — és vágyait — az *ipari társadalom*,¹ a *fogyasztó társadalom*, ideologikusabb formában az optimista csengésű *neokapitalizmus*, vagy az ipari demokrácia fogalmaiba sűrítette. Ez az elmélet a következő képet festette a munkásosztályról és jövőjéről: a modern technikai fejlődés gyors ütemben egy olyan új társadalmat teremt, amelyben a kapitalizmus és a társadalmi osztályok régi fogalmai elvesztik jelentőségüket és helyt adnak az *ipari társadalom* új modelljének. Ez az új és a szemünk előtt születő társadalom egy fejlett termelési technika, az árubőség és a magas életszínvonal alapján egységesíti tagjait; megszünteti vagy legalábbis egyre jobban háttérbe szorítja a szociális ellentmondásokat, s velük együtt azokat az ideológiai és politikai formákat (sőt: magát az ideológiát és politikát is), amelyekben azok tükröződnek. Az *ipari társadalom* színvonalán elveszítik jelentőségüket a társadalmi rendszerek közötti különbségek is, mivel a rendszerbeli eltérések végső soron pusztán az ipari-technikai fejlettség foka közötti különbségek következményei: a szocializmus nem más, mint egy fejletlen kapitalizmus ellenképe.

E monopolkapitalizmusba oltott „kommunista” utópia a munkásosztálynak a balzaci számárbór szerepét szánta: követeléseit, vágyait sorra teljesülnek, de ő maga egyre jobban zsugorodik, majd eltűnik, illetve megváltozott állapotban beépül, *integrálódik* az ipari társadalomba. Az integrálás két irányban is folyik: a technikai fejlődés a munkásság egyre nagyobb részét olvasztja be abba az *új középosztályba*, amely lényegében az ipari társadalom egyetlen osztálya lesz; ezzel párhuzamosan a munkás a *fogyasztó társadalom* mind egyenrangúbb tagjaként is gyorsan veszíti el munkásarculatát. A munkásság mint osztály már nem áll frontálisan szemben a tőkés rendszerrel; „klasszikus” értelemben vett munkásmozgalom, a szakszervezeti és a politikai harc, a forradalmi politika csupán egy fejletlen és elavult fejlődési fok, az iparosodás „vad” korszakának a termékei. Megváltozik a munkáskérdés egész jellege, elveszíti ideológiai-politikai hátterét, s megoldása a különböző modern tudományágak — munka- és üzemszociológia, társadalompszichológia, szocio-technika stb. — hatáskörébe kerül. Mindezekon kívül csupán arra van — vagy lesz — szükség, hogy a társadalmi csoportok kölcsönösen kitartsanak néhány közösen elfogadott gazdasági-társadalmi szabály, „törvény” mellett.

¹ Itt természetesen az *ipari társadalom* fogalmának olyan értelmezéséről van szó, amely a technikai és a gazdasági-társadalmi szférát összemossa, s ilyen módon a társadalmi rendszer *jellegét* mellékes mozzanatnak tartja.

AZ INTEGRÁCIÓS ELMÉLET TÉRHÓDÍTÁSÁNAK OKAI

Az elméletet úgy adták elő, mint egy szükségszerű, elkerülhetetlen és amellet igen gyors fejlődés szigorúan tudományos prognózisát. A benne kifejeződő törekvés — kedvet csinálni a munkásságnak ahhoz, hogy hozzájáruljon önálló osztályarculatának feladásához — nem lebecsülhető sikereket ért el. A sikert több tényező segítette elő.

Az integráció elmélete kétségtelenül objektív körülményekre támaszkodhatott.² A technikai-termelési föllendülés számottevő változásokat okozott a munkásosztály hagyományos összetételében, új tendenciáknak nyitott utat a középrétegekhez, főleg az értelmiséghez való viszonyában. A munkásosztály emellett természetesen élni akart az új lehetőségekkel, hogy az adott rendszer talaján megjavítsa életviszonyait és társadalmi helyzetét; e törekvésében kezdetben, amikor még nemigen mutatkoztak a gazdasági föllendülés korlátai, meglehetősen nagy aktivitást árult el — ennyiben maga is kész volt „beépülni” az ipari társadalomba. De a polgári oldal mindezekén túl kihasználhatta azokat az egyéb eszközöket is, amelyeket a tudományos-technikai forradalom kezdetei egy polgári rendszer talaján létrehozhatnak. A munkásokra, az árubőségben való nagyobb részesedéssel együtt, rázúdultak a befolyásolás hagyományos ideológiai-politikai eszközein túl az új — mondhatni — anyagivá sűrűsödött, áruvá alakított eszközök is: a dolgozók igényeinek, sőt szükségleteinek — s ezzel együtt életviszonyainak és tudatának — áruk útján való irányítása, torzítása.³

Ezek a hatások fölkészületlenül érték a munkásosztályt és a felé orientálódó értelmiséget: hiányzott és késlekedett a munkásmozgalom korszerű válasza az új kérdésekre.

A munkásmozgalom reformista irányzata csak a saját hagyományait követte, amikor csakhamar igenlő választ adott a burzsoázia integrációs felhívására. Maximális harci célként csupán különböző feltételekhez kötötte bekapcsolódását az integrációs folyamatba. A kommunista mozgalom éles *nemmel* választott a polgári kihívásra, de ez a *nem* gyakran csak a korábbi kommunista felfogás védelmére szorítkozott; az integrációval együtt a változások tényét is tagadta, s egy olyan munkásöntudat védelmére — befagyasztására — törekedett, amelyet már jócskán kikezdetű a változás.⁴ Sőt, tovább is ment: éveken át ideológiai harcot folytatott a korszerű választ követelők, vagy az ilyen válaszon töprengők ellen.

Ezek a viszonyok a baloldali, progresszív értelmiség nem lebecsülendő részét különböző, de a polgári törekvéseket kevésbé veszélyeztető utakra terelték. Két jellegzetes irányzat körvonalai bontakoztak ki. Sajátos módon mindkettő — tudatosan vagy öntudatlanul — a munkásosztály integrálódá-

² Itt most eltekintünk a munkásosztályt, a mozgalmat és az értelmiséget mélyrehatóan érintő egyéb tényezőktől, így a szocialista tábor fejlődésének és belső ellentmondásainak a tárgyalásától.

³ A. Gorz írja: „A monopolkapitalista expanzió még az *igazi* szegények *igazi* szükségleteit is eltorzítja.”

⁴ Utalok itt például az *abszolút elnyomrodás* elméletének leegyszerűsített makacs védelmére, vagy azokra a megnyilatkozásokra, amelyek a *technikusokat* egyszerűen a munkásarisztokrácia közé sorolták.

sának talajára helyezkedett. Az egyik irányzat, kiábrándulva a konzervatívva merevült marxizmus tételes ideologizmusából, a polgári gondolkodásra napjainkban oly jellemző „ideológiamentes” (strukturalista, funkcionalista stb.) közgazdasági és főleg szociológiai szaktudományosság felé fordult. Aki közülük társadalomkutatással foglalkozott, fő feladatának — az adott helyzetben sok szempontból érthetően — a forradalmi baloldalon elhanyagolt új jelenségek vizsgálatát tartotta, s ezekre igyekezett felhívni a baloldal figyelmét; így eredményei nem annyira vitatták, mint inkább látszólag alátámasztották az integráció elméletét. A másik irányzat a „forradalmi pesszimizmus” irányzata volt. Ez nyíltan elfogadta, keserűen vallotta a munkásosztály polgári jellegű integrálódásának a tényét; a munkásosztálytól nem várt több forradalmi kezdeményezést, és új — vagy annak tűnő — forradalmi ideológiák keresésére indult.

FÉL-VERESÉG, FÉL-SIKER

Az 1960-as évek elejétől új szakasz vette kezdetét. Megtorpant az Amerikai Egyesült Államokban mintegy 20 esztendő, Nyugat-Európában égyévtizedes „neokapitalista” fellendülés. A fordulat nem olyan látványos formában következett be, mint az egy évtizeddel előbbi, de mélyreható volt: a legkülönbözőbb pontokon kezdte ki a „harmonikus” szupermodern társadalom koncepcióját. Általában komolyabb gazdasági hanyatlásról vagy válságról nem volt szó — a technikai-termelési forradalom, ha nem is olyan ütemben, mint addig, tovább haladt előre. De a különböző országokban — beleértve a legfejlettebbeket is — rések támadtak, s rajtuk keresztül föltárultak a társadalmi élet mélyebben fekvő, lappangó vagy elfedett régi és újabb problémái. A jelek többek között azt is mutatták, hogy a munkásosztály „integrálódása” nem olyan egyszerű folyamat, ahogyan azt a polgárság harcos ideológusai elgondolták.⁵

Ebben a helyzetben kezdett visszaszorulni az integrációs offenzíva is. Azokban az országokban — így Franciaországban —, ahol a baloldal erős, és ahol mindig is nagyobb ellenállás mutatkozott az integrációs törekvésekkel szemben, az utóbbi években a baloldal kimozdult defenzív állapotából. Új vonások tűnnek fel a szakszervezeti mozgalomban. A tudományos értelmiség újra erősebben a munkásosztály felé tekint. Kezd kimenni a divatból az „ideológiamentes” foglalkozás a társadalmi kérdésekkel.

Az 1960-as évek végére kialakult helyzet több szempontból ellentmondásos és zavaros. Az integrációs offenzíva nem érte el célját, lehanyaglott — de nem bukott meg. Az integráció-ellenes erők aktivizálódtak — de

⁵ Franciaországban az integrálódás elméletére az első gyakorlati csapást az 1963—1964-es nagy sztrájkmozgalmak mérték. Ez a sztrájkmozgalom többek között elsöpörte a francia nagytóke első nagyszabású kísérletét a munkáskérdés „új” megoldására: az 1950-es évek elején gyakorlatilag az egész francia textiliparban megkötött úgynevezett „paritásos” munkás—munkaadó egyezmény, amely „neokapitalista” alapon a kollektív szerződések rendszerét volt hivatva felszámolni — megbukott, s a reformista szakszervezetek is visszatértek a kollektív szerződés módosított formájához.

döntő sikert nem értek el. Kezdenek megfogalmazódni a tudományos-technikai forradalom mai szakaszának igazi kérdései — de még nem született meg egy átfogó, *tudományosan alátámasztott* alternatíva az integráció elméletével szemben. S maga a munkásosztály, amely körül a kérdések fognak, egyelőre több szempontból „kiismerhetetlenül” viselkedik. Elutasítja azt a javaslatot, hogy ezentúl az üzemszociológus vagy a pszichológus világosítsa fel érdekeiről, de néha — mint például 1968 májusában Franciaországban — „meglepetéseket” okoz egyes konzervatív beállítottságú szakszervezeti-politikai vezetőknek is.

II

Az eddig elmondottakkal csupán jelezni akartam azt az általános légkört, amelyben a munkásosztály mai problémáival foglalkozó társadalomtudományi munkák megszületnek. Ez a légkör — a társadalom technikai, gazdasági, szellemi-tudati állapota, amelyben a szociológus dolgozik — természetesen igen erősen kihat kérdésfeltevéseire, egész szemléletére. Kiváló példa erre az a különbség, amely a munkásosztállyal foglalkozó észak-amerikai és francia szociológia között tapasztalható.

AZ ÉSZAK-AMERIKAI SZOCIOLÓGIA ÉS AZ INTEGRÁCIÓ ELMÉLETE

A mai társadalmi struktúra-kutatás, a munka-, az ipar- és az üzemszociológia, a társadalomlélektannak a munkásproblémával összefüggő témakörei, a szocio-technika különböző kutatási területei — egyszerűen a munkásosztály új problémáival foglalkozó szociológia — nagyrészt észak-amerikai „ihletésű”. Ez teljesen érthető: itt sokkal magasabb színvonalról indult a tudományos-technikai forradalom, s jóval korábban és szélesebb körűen bontakozott ki, mint Európában; itt sokkal korábban és erőteljesebben jelentkeztek az új technikai fejlődés társadalmi hatásai, a munkásosztály új strukturális vonásai is. Ezek a feltételek a munkásosztály zömének magas életszínvonalával, s ugyanakkor olyan — a fentiekkel összefüggő, de *nemcsak* azokból eredő — politikai és tudati viszonyokkal párosultak, amelyek a munkásság önálló arculatának elhalványulására, elmosódására vezettek. S ha „integráció” alatt ezt, a munkásosztály önálló, a tőkés rendszerrel elvileg szembenálló arculatának elhalványulását értjük, úgy *ez a folyamat* az Amerikai Egyesült Államokban valóban nem kis mértékben végbement. Mindezek alapján érthető, hogy itt — vagy ide tekintve — született meg nemcsak az ipari, a produktivista, a konzum-, sőt újabban a *posztindusztriális* társadalom elmélete, hanem itt volt a munkásosztály integrálódását hirdető elmélet bölcsője is.

Ez az ideológia jórészt uralma alatt tartja a munkásosztállyal foglalkozó amerikai szociológia különböző területeit. Tudatosan vagy öntudatlanul áthatja azt a könyvtárra menő irodalmat, amely a modern társadalmi struktúra elemzésével foglalkozik.⁶ Osztatlanul uralkodik a munka- és az

⁶ E. Mayo 1930-as években írt klasszikusnak tekintett munkáin kívül, mint fontosakra

iparszociológia azon irányzataiban, amelyek a munkást csak mint a technika mozgatóját vizsgálják, s megmaradva egy-egy üzem mikrovilágában, a munkaerő hatékonyabb kihasználásának útjait-módjait kutatják. De mélyen beivódott azokba az — újabban egyre jobban előtérbe kerülő és a munka humanizálására törekvő — irányzatokba is, amelyek ilyen vagy olyan formában a munka és a munkás fogalmi mögött szociális problematikát is látnak: így a *Morse*-féle, túlnyomórészt társadalompszichológiai módszerekkel dolgozó, s elsősorban a munkás *megelégedettségének* feltételeit kutató irányzatba⁷ éppenúgy, mint a részben Durkheimhez visszanyúló, *Merton* nevével fémjelezhető iskolába, amely a szociális vonatkozások szélesebb skáláját igyekszik áttekinteni, s az egyén köréből kilépve, nagy jelentőséget tulajdonít a különböző csoportkapcsolatoknak;⁸ s végül részben még abba az irányzatba is, amely fölveti a munkás, a dolgozó össz-társadalmi helyét is, és az *elidegenedés* problematikáját állítja vizsgálódásainak középpontjába.

A MUNKÁSSZOCIOLÓGIA SORSA FRANCIAORSZÁGBAN

Az integrációs elmélet hatása a francia szociológiára az 1950-es évek elejétől ugyancsak megerősödött. Részben azért, mert az Amerikai Egyesült Államokban erre az időre széleskörűen kifejlődött hordozója, a munkásszociológia, sok fontos eredményt ért el, és sokoldalú metodológiát dolgozott ki a maga számára. De a fő magyarázata ennek az, hogy a technikai-gazdasági fellendülés viszonyai között a francia polgári társadalomtudományi gondolkodás érzékenyebbé, befogadóképessebbé vált erre a hatásra. Az úgynevezett *amerikanizálódás* virágzó éveit voltak ezek, amikor Franciaországban is hódító útjára indult az a felfogás, hogy az Amerikai Egyesült Államok Nyugat-Európa mintaországa, közeljövőjének szükségszerű „modellje”.

Franciaország azonban nem az Amerikai Egyesült Államok. Gazdasági-társadalmi szerkezete elmaradottabb és más jellegű, mint az Amerikai Egyesült Államoké. Technikai fejlődésének üteme lassúbb, társadalmi struktúrájában élesen kirajzolódnak a különböző osztályok kontúrjai; az osztályellentétek mély szociális problémák kifejezői. Munkásosztálya nagy hagyományokra visszatekintő, erős gazdasági és politikai szervezetekkel rendelkezik. Számottevő a progresszív, baloldali értelmisége, s ez az értelmiség igen fogékony az ideológiai-politikai kérdések iránt, mindent gyorsan megkérdőjelez.

A francia társadalomtudományban volt — és létezik ma is — emellett három számottevő irányzat, amely kezdettől fogva ellenállt az integrációs ideológiának. Az egyik az erős — bár sok szempontból régi fegyverzetű — *marxista-kommunista irányzat*, amely ugyan még nem produkált nagyobb,

utalunk *W. E. Moore* „Industrialisation and Labor” (1951.); *W. Z. Warner* „The Social Life of a Modern Community” (1941.); *W. E. Moore—A. S. Feldmann* „Labor commitment and social Mauge in developing areas” (1960.) c. munkákra.

⁷ Alapműve: *Satisfaction in the white collar job.* (1953.)

⁸ Ez irányzat fő vonásait *R. K. Merton* „Social Theory and Social Structure” (1957.) c. műve tartalmazza.

tudományos jellegű munkákat a szóban forgó témakörben, de erősen érezteti hatását ideológiai és gyakorlati politikai küzdelme az integrációs koncepció ellen.

A másik egy nem annyira szaktudósokból, mint inkább baloldali publicistákból, teoretikusokból, írókból álló csoport, amely a szellemileg Sartre által irányított „Temps Modernes” folyóirat körül tömörül. Ez az irányzat sok társadalmi kérdésben marxista vagy a marxizmushoz közelálló álláspontot foglal el. Számos vonatkozásban bírálja a kommunista párt vonalát, de több kérdésben — így a munkásosztály társadalmi szerepét illetően — védi a marxista szemléletet. Tevékenysége kétségtelenül igen pozitív a munkásosztály „integrálására” irányuló törekvések elleni ideológiai küzdelemben.

Végül létezik egy nagy múlttal rendelkező gazdaság- és társadalomtörténeti iskola. Ennek egyik — talán leginkább H. Labrousse nevével jelezhető — ága régóta igen intenzíven foglalkozik a munkásosztály és a munkásmozgalom modernkori (19. századi és 20. század eleji) történetével. Ez az iskola szorosan kapcsolódik az Annales-körhöz⁹, de annál progresszívebb ágot képvisel; szemléletére a marxizmus sokkal erősebben rányomja bélyegét. S mivel a francia szociológusok jó részét eredetileg ez az iskola irányította a társadalmi problémák felé, hatása a kifejezetten szakszociológiában is érezhető, még akkor is, amikor e szociológia harcol a társadalomtörténeti iskola szerinte túl konzervatív, túl historikus társadalomfelfogása ellen.

A francia szociológiába és teoretikus irodalomba tehát a munkásosztály integrálódásának elmélete nem hatolt be olyan mélyen és egyértelműen, mint az Amerikai Egyesült Államokban.

A jobboldali polgári ideológia többé-kevésbé nyílt képviselőinél természetesen teljes és osztatlan sikert aratott az integrációs elmélet. A neokapitalista „fellendülés” éveiben sorra jelentek meg hevenyészve kidolgozott könyvek, amelyek néhány általános adattal „bizonyították” a francia társadalom gyors átalakulását egy csak középosztállyal rendelkező „modern” társadalommá, és a munkásosztály gyors felszámolódásáról beszéltek.¹⁰ Módszerük meglehetősen egyszerű volt: főleg az úgynevezett harmadik szektor, a szolgáltatás területén foglalkoztatottak számarányának — vitathatatlanul a leggyorsabb ütemű — növekedéséből vonták le következtetéseiket. Ezek az adatok, amelyek az „új középosztályba” sorolták a gépirónókat éppenúgy, mint az üzleti-áruházi elárúsítókat, volta-képpen csak két dolgot bizonyítottak. Egyrészt azt, hogy a francia társadalomban is gyorsan halad előre a régi középosztály (az önálló különböző rétegeinek) felszámolódása, és erőteljesen emelkedik a bérből és fizetésből élők aránya. Másrészt azt a tényt, hogy a régi értelemben vett produktív ipari munkásság száma a 20. század eleje óta igen lassan növekszik, s az elmúlt évtizedekben csökkenést mutat számaránya is. Az új jelenség tehát nem a hagyományos értelemben vett produktív ipari munkásság számbeli stagnálása, hanem a harmadik szektor foglalkoztatottjainak

⁹ „Annales” a címe a gazdaság- és társadalomtörténeti iskola folyóiratának.

¹⁰ Jellegzetesen ilyen munka volt például M. Collinet „Ouvriers français” (1953) c. műve.

a második szektorénál gyorsabb növekedése.¹¹ Ez a tény azonban még *komoly tudományos* elemzésre, a harmadik szektor belső szerkezetének alapos vizsgálatára, tárgyilagos értelmezésre várt.

Erősen hatott — és hat ma is — az integrációs koncepció a különböző, nézeteikben sokszínű polgári-liberális vagy reformista szociológiai teoretikusokra is.¹² Felfogásukban azonban megmutatkoznak e hatás korlátai is. Többségüknél végül is az integrációs elmélet válik uralkodóvá, de vannak, akiknél az ellentendenciák győzedelmeskednek, egyeseknél sajátos vegyületek jönnek létre. Ezt két példával illusztrálok.

„GAZDASÁGI-MORÁLIS” VAGY „SZOCIOLÓGIAI” SZEMLELET

A. Touraine¹³, a francia munkaszociológia jelentős hatású, ma kétségtelenül legaktívabb kutatója, munkáiban nagy figyelmet szentel a metodológiai kérdéseknek, célja egy valóban modern és komplex szemlélet megteremtése. E törekvésében beleütközik az amerikai és az európai szociológiai gondolkodás különbségeibe. Gondolatmenete a következő: a társadalomkutatók régen az ipar, a munka társadalmi problémái alatt főleg a munkapiacot értették. Az akkori „szociológia” — s ez megfelelt a technikai-ipari állapotoknak — elsősorban a dolgozók nyomorára volt érzékeny, és a jelenségekhez *gazdasági* vagy *morális*, vagy a kettőt váltogató szemlélettel közeledett.

Közben azonban — fejtegeti tovább — az Amerikai Egyesült Államokban új helyzet állt elő: a „tömegdemokrácia” gyors fejlődése s egy magas bérszínvonal kialakulása, párosulva egyéb tényezőkkel,¹⁴ háttérbe szorították a szociológiai problémák ökonómiai vagy morális megközelítését, és megerősödhetett egy „igazi” szociológiai szemlélet. A munka szociális problémái tehát csak akkor váltak igazi tudományos elemzés tárgyává, amikor az iparosítás korai korszaka lezárult, s megtörtént az átmenet egy valóban ipari társadalomba.

Európában viszont „a pre-indusztriális állapotoknak megfelelő osztályrendszer merevsége”, az ipari dolgozók politikai befolyásának és tömegfogyasztásának lassú előrehaladása azt eredményezte, hogy a *politikai* követelések a dolgozók mozgalmainak középpontjában maradtak. Ez a talaj egy másfajta szociológiai megközelítéshez vezetett. Az amerikai szociológia, bíráló alá véve a taylori utilitarizmust, képes volt fokozatosan tudatosítani a csoport, a szervezet, a szociális szisztéma problémáit. a munkást előbb mint a műhely, majd mint a vállalat, s végül mint a tömegtársada-

¹¹ Pontosabban: az úgynevezett harmadik szektorhoz tartozó ágak *megjelenésük óta* gyorsabban növekednek a második szektornál. Az új jelenség az, hogy néhány évtizede e harmadik szektor már igen jelentős arányt képvisel.

¹² Ide értjük azokat a szakszociológusokat is, akik kutatásaikból levonnak közvetlenül ideológiai következtetéseket is.

¹³ A. Touraine felfogását következő művei alapján rekonstruáltuk: *Les travailleurs et les changements techniques*. Paris 1965.; *La conscience ouvrière*. Paris 1966.

¹⁴ Olyan *konkrét*, a munka társadalmi feltételeivel összefüggő kérdésekről volt szó, mint például a társadalmi mobilitás, a bevándorlás stb.

lom tagját véve szemügyre. Az európai szociológia ezzel szemben mindig nagy nehézségekkel kerül szembe, ha a munkaszervezet, az üzem, a vállalat stb. konkrét problémáit akarja analizálni — egyszerűen, ha egy, „a gazdasági megközelítéstől eltérő, *szociológiai* módszert” akar érvényesíteni.

A továbbiakban a szerző felfogásában mintha az integráció-ellenes tendenciák kerülnének előtérbe. Mert — mondja Touraine — az amerikai szemlélet mellett, a „hiányos” európainak is vannak igen pozitív szempontjai: „Helyesen hivatkozik arra, hogy a munkás legközvetlenebb termelőtevékenységében sem csak egy gép kezelője vagy egy szűkebb csoport tagja”, hanem meghatározott munkástudattal rendelkező ember is. De mindjárt így folytatja: az európai szemlélet arra is felhívja a figyelmet, hogy az osztályvonatkozások „nemcsak a nagy társadalmi és politikai szervezetek szintjére, hanem a munkástudat szintjére is helyezhetők”.

A „munkástudat” természetesen sokféle — mondja Touraine. Lehet primitív és lehet fejlett, magas színvonalú. Ez utóbbi főleg az új technikát mozgó új munkások tudata, akik nem állnak szemben frontálisan a tőkés rendszerrel, nem hatalomra törnek, de nem is a mai állapotok fenntartására: egyre fokozódik igényük a vállalat és a javak elosztásának *ellenőrzésére*, a „részvételre”, a gazdasági döntések *befolyásolására*. Ez a „munkástudat” *nem politikus* — egyébként az új technikai forradalom viszonyai között nincs semmi meglepő abban, hogy a munkások „deideologizálódnak, politikai közömbösséget tanúsítanak —, hanem egy újfajta, mondhatni. »apolitikus politikusság« tudati színvonala.”¹⁵

A touraine-i „munkástudat”, amint látható, a szociális-politikai tudattal és szervezkedéssel *szembenálló* tudat, nem a — nyilván sok szempontból valóban elavult — politikai tudat megújítására és fejlesztésére, hanem egy „szociológiai” tudattal való helyettesítésére vesz irányt; *integráció* — *feltételekkel*, *integráció* — *francia talajon*. Itt tehát a „tisztá” szociológiai szemlélet az integráció elméletének győzelméhez vezetett.¹⁶

OSZTÁLY VAGY „STRATE”

A másik példa, amellyel a francia szociológiai gondolkodás „kettős kötöttségét” bemutathatjuk, a társadalmi *osztály* fogalmának értelmezése. Ismeretes, hogy a modern polgári szociológia — s minél „tisztábban” az, annál inkább — voltaképpen elveti a *társadalmi osztály* kategóriáját. Megkérdőjelezi a múltra vonatkozóan is, de különösen használhatatlannak tartja a jelenben: a fejlett industrializáció szintjén „integrálódó”, ugyan-

¹⁵ Hasonló nézetet vall S. Mallet „La nouvelle classe ouvrière” (Paris 1963.) c. munkájában: „A polgár (citoyen) tartózkodása, amelyet ma minden jó demokrata helytelenít, növekvő felelősségtudattal kompenzálódik a *szocio-ökonómiai szervezetben*.” (Az én kiemelésem. — L. M.)

¹⁶ A gyakorlati-társadalmi mozgalomban a teoretikus koncepciókat nem mindig „gondolják végig”. A Touraine-t fenti koncepciója egy sajátos, „új” szindikalizmus, az úgynevezett *akcionális* fölvázolásához vezette; mint a nanterre-i egyetem szociológia professzora, hatást gyakoroltak nézetei az 1968 májusi „diákforradalomban” is — az akcionális így a „szélsőforradalmi” irányzat egyik eleme lett.

akkor egyre differenciálódóbb társadalomban nincs osztály — ez a jelen-ség is csupán egy fejletlen „pre-indusztriális” korszak maradványa. Az új viszonyok között az osztályfogalmat a *strate*, a „szociológiai réteg” fogalmával kell felváltani.¹⁷

Ez a nézet, amely uralkodó az Amerikai Egyesült Államok szociológiai irányzatainak legtöbbjében, természetesen komoly ellenállásba ütközött Franciaországban és hosszú évek — ma már két évtized — óta éles viták tárgya. Érdemes röviden jellemezni a legtipikusabb álláspontokat.

A szakszociológusok jórésze itt is elveti az osztálykategóriát, és különö-sebb teoretikus megfontolások nélkül, mintegy automatikusan a *strate* fogalmával dolgozik — a munkásosztály vonatkozásában is. A teoretikus érdeklődésű munkaszociológusok óvatosabban fogalmazzak: a múlta és részben a jelenre vonatkozóan is elismerik a társadalmi osztály-koncepciót, viszont erőteljesen hangoztatják, hogy végbemegy a gyors átmenet egy olyan társadalomba, amelyet már osztályszerkezet alapján nem lehet leírni.¹⁸ A. Touraine ugyanezen az alapon áll, s főleg az osztálytudatot helyezi előtérbe; szerinte a dolgozó helyzetét egyre kevésbé *osztálysajátosságai* határozzák meg, ehelyett a társadalom javaiban és értékeiben való rész-vételének nivója; így az osztálytudat átalakul *nívótudattá*.¹⁹

R. Aron, az új ipari társadalom koncepciójának egyik élharcosa Francia-országban,²⁰ az osztályfogalom, mondhatni, egzisztencialista értelmezését vallja. Eszerint az osztály feltételez egy *akarati*-tudati aktust, ez különböz-teti meg a *strate*-től. Az ipari társadalom nem zárja ki az osztályok és *strate*-k együttes létezését; ez attól függ, hogy a különböző csoportok tanúsít-ják-e ezt a *kollektív akaratot* vagy sem. Kétségtelen, hogy egy modern társadalomban a munkásság mutatkozik a leginkább „alkalmasnak” arra, hogy mint osztály lépjen fel. De azt sem szabad elfelejteni, hogy a mo-dern technikai-társadalmi fejlődés gazdasági és szocio-kulturális szempont-ból egyre jobban differenciálja a munkásság létfeltételeit, s így „egyre nő a szakadék az osztály, mint önmagában való totalitás ábrázolása és azon csoportok között, amelyeket a szociológus előítéletek nélkül megfigyel”. A neokapitalizmus fellendülésének időszakában — vonja le a következtetést — a munkásság mint *strate* jelentkezik. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az osztálykoncepció radikálisan elvetendő: ha például a neo-kapitalista fejlődés visszaesnék, és válság következne be, a nyugati ipa-rosodott társadalmak újra osztálytársadalmakká válhatnak.²¹

¹⁷ Ez a megállapítás természetesen *nem* jelenti az osztályszemlélet alapján álló ré-tegkutatás lebecsülését. Sőt, elismeri, hogy a polgári szociológiának a marxizmus-sal szembeni kritikája tartalmaz reális magot is: ti. az osztálykategóriák *recept-szerű* kezelésének kritikáját.

¹⁸ Lásd például *Pierre Naville: Classes sociales et classes logiques*. Paris, I. köt. 1956. II. köt. 1960.; *M. Crosier: Classes sans conscience ou préfiguration de la société sans classes*. Arch. Europ. Sociol. 1. (2). 1960.

¹⁹ *A. Touraine: La conscience ouvrière*.

²⁰ Lásd R. Aron: *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris 1962. — A munka a szerző 1955—1956-os egyetemi előadásait tartalmazza.

²¹ *R. Aron: La lutte des classes, Nouvelles leçons sur les sociétés industrielles*. Paris 1964.

Azok a szociológusok viszont, akik közelebb állnak a francia gazdaság- és társadalomtörténeti iskolához, ragaszkodnak az osztálykategóriához, s harcolnak a „tisztá” szociológia lényegében integrációs talajon álló felfogása ellen. *M. David*²² bírálja Aron, Touraine, Crosier koncepcióját, s rámutat, hogy akik az osztályfogalmat elvetik, voltaképpen a munkásosztály eltűnésének elméletét vallják. Bírálja — véleményem szerint indokolatlanul — azokat a többé-kevésbé marxista szemléletben fogant, vagy ahhoz több vonatkozásban közelálló álláspontokat is (pl. *P. Belleville*, *A. Gorz* álláspontját),²³ amelyek védelmezik az osztályszemléletet, de hangsúlyozzák az osztályok belső struktúrájának átalakulását is. *P. Chombart de Lauwe*, ugyancsak a régi francia szociológiai iskola képviselője, a munkáséletforma és -életmód kutatója, kijelenti, hogy a társadalom marxista felfogását nem fogadja el, s fenntartásai vannak az „osztály” kifejezésével szemben is — e szó szerinte alkalmasabb lett volna egy kisebb szakmai csoport jelzésére, mint egy olyan nagy társadalmi rétegre, „amelyet a kultúra és a társadalmi tudat meghatározott formái jellemeznek”. Az osztályfogalmat mégis lényegében marxi értelemben használja, bírálja a munkásosztály felszívódásának elméletét, s találóan állapítja meg: „éles fordulatok lephetik meg azokat, akik túl sietve eltűnésekről beszéltek”²⁴.

III

Mindeddig néhány, a francia munkásszociológia szemléletét jellemző ideológiai megfigyelésről számoltam be. A nyugati szociológia vizsgálata természetesen nem merülhet ki ebben: számbaveendő — s a *kritika* és *adaptáció* kettős megközelítésével²⁵ áttekintésre vár — az az egész konkrét tudományos és metodológiai anyag, amelyet produkált.²⁶ Erre a fel-

²² *M. David*: Les travailleurs et le sens de leur histoire. Paris 1967.

²³ *P. Belleville*: Une nouvelle classe ouvrière. Paris 1963.; *A. Gorz*: Le socialisme impossible. Paris.

²⁴ *P. Chombart de Lauwe*: Y-a-t-il encore une classe ouvrière? Revue de l'Action Populaire, 1960 február.

²⁵ Lásd *Pach Zs. Pál*: Marxizmus és polgári társadalomtudomány. Történelmi Szemle, 1968. 1—2. sz.

²⁶ Itt is különbséget kell tennünk a polgári tudomány szemléleti-ideológiai álláspontja és következtetései, valamint konkrét, egzakt eredményei között, nem feledve el a kettő összefüggéseit sem. Mindez ma már átment a tudományos köztudatba. Nem egészen így áll a helyzet a polgári társadalomtudomány *metodológiája* vonatkozásában — itt még erős az „en bloc” elutasítás. Kétségtelen, hogy a metodológia az a „középterület”, amelyben a társadalomszemléleti-ideológiai szféra és a tényszerű anyag szférája a legszorosabban összefonódik. De a marxizmus vulgarizálása volna, ha a kritika és adaptáció módszerét csak a polgári tudomány „pozitív” anyagára és eredményeire alkalmaznánk, s metodológiáját kizárnánk e kettős megközelítésből. A metodológiai ti. — főleg a polgári társadalomtudomány mai állapotában — sem csak a világnézeti-ideológiai tényezők uralma alatt áll: ha tudományos igényű, *idomulnia kell a vizsgálandó terület objektív természetéhez is*. Hogy ez milyen erejű, hogy egy konkrét metodológia milyen mértékben tükrözi — a szemléleti-ideológiai elemek mellett — a tárgy objektív természetét, az nyilván irányzatok és társadalomtudományi ágak szerint változik, sőt az időben is.

adatra ez a beszámoló még a francia munkásszociológia vonatkozásában sem vállalkozhat. Csupán egy témakörben kísérli meg áttekinteni anyagát. Ez a témakör: *a technikai fejlődés hatása a munkásosztály szerkezetére, kapcsolatban az integráció elméletével.*

Az anyag, amelyet sikerült megismerni, meglehetősen korlátozott, s még a kutatásokban nem túl gazdag francia munkás- és munkaszociológiának is csak egy részére terjed ki. Emellett megjegyzem: tájékozódásomban nem az a cél vezetett, hogy megismerjem a munka- és iparszociológia szakkérdéseit. Az egész anyagot a modernkori társadalomtörténet szempontjából kísértém figyelemmel, a munkásosztály modernkori történetéhez kerestem szempontokat.

TECHNIKA ÉS MUNKASZERVEZET

1. A MUNKA SZAKMAI MEGSZERVEZÉSE

A francia munkás- és munkaszociológia²⁷ — a történeti szemléletet, mint láttuk, részben megőrizve — figyelemre méltó leírását adja a modern kor *technikai fejlődésének*, s elemzi e fejlődésnek a *munkaszervezetre* gyakorolt hatását. Eredményei sok vonatkozásban nem nyújtanak számunkra *eredetien új* megállapításokat, s mint manapság oly sokszor a polgári társadalomtudomány területén, gyakran csak a marxista kategóriákat ismétlik más — részben elrontott — fogalmakkal. Egyes vonatkozásokban s a részletekben viszont újat is adnak.²⁸

Ami a technikai fejlődést illeti, ennek útján — sok újat nem mondva — *három* nagy fordulópontot állapítanak meg. Az egyik az *első, a klasszikus ipari forradalmat* előkészítő és megvalósító technikai fordulat: a *gőzgép* és az erre épülő *egyszerű munkagépek megjelenése*. A bennük rejlő technikai lehetőségek gyakorlati-ipari megvalósítása viszonylag hosszú időt, szinte egy évszázadot igényelt. Ez a technika ugyanis az ipart csak a múlt század hetvenes, nyolcvanas éveire hajtotta átfogóan uralma alá. Az ipari forradalom kezdeti évtizedei csak az ipar egyes ágaiban fejlesztették ki széles körűen a gépi — s ezzel együtt a gyári — termelést, s a nagy technikai fordulat akkor tetőződött, amikor a *termelési eszközöket gyártó ágak*ba is behatolt a gépi termelés. A csúcspont Nyugat-Európában a múlt század hatvanas és nyolcvanas éveire — egyébként a szabadversenyes kapitalizmus virágkorára — tehető.

Ez a korszak döntő iparággá teszi a gépgyártás különböző ágazatait, erősen megnöveli a kvalifikált munkaerő szerepét, nagyszámban létrehoz-

²⁷ Munkás- munkaszociológiáról beszélünk, mert egyrészt a francia munkaszociológia mindig hajlamos arra, hogy túllépje területének határait, másrészt mert tájékozódni igyekeztünk a társadalmi struktúrával általánosabban foglalkozó irodalomban is.

²⁸ A technikai fejlődés és a munkaszervezet kapcsolatáról szóló beszámolóink a következő főbb munkák alapján készült: *A. Touraine (et ses Collaborateurs): Les travailleurs et les changements techniques.* (Paris 1965); *Sociologie et changement technique. Et. Soc. industr. Automation.* (1963); *Histoire générale du travail. La civilisation industrielle.* (Paris 1961.)

za a gyári szakmunkás típusát; a szakmunkást a gyári termelés döntő elemévé emeli.

Az ipar a nagy *extenzív* fejlődés szakaszát éli, a munkások száma gyorsan emelkedik. S bár a korszak végére — a 20. század elejére — az egész ipari munkásságban hanyatlani kezd a szakmunkásság aránya, a munkaerőpiacon a kereslet általában meghaladja — főleg a szakképzett munkaerő vonalán — a kínálatot; a szakmunkás bérvizonyai emelkedő tendenciát mutatnak.

Ezen a technikai fokon a gép meghódítja az egész ipart, de a munkás és a gép is *csak kismértékben* specializált; fő funkciója a legkülönbözőbb ipari termékek előállításában a nagyjából *azonos* munkafolyamatok lerövidítése, meggyorsítása. A munkadarab azonban jórészt a munkások közvetlen (bár növekvő mértékben gépi) formáló tevékenységének eredményeként nyeri el többé-kevésbé kész formáját.

Az ipari technika e színvonalának a *munka szakmai szervezete* felel meg. A termelés központi helye a *műhely*; az üzem egymás mellett működő, kislétszámú csoportos munkahelyek összessége. A sejt a *munkacsoport*, amely egy vezető szakmunkásból (mester, előmunkás), és körülötte, az ő irányítása alatt dolgozó szakmunkásokból (segédek, inasok), valamint a hozzájuk lazábban kapcsolódó szakképzetlen segédmunkás-napszamosokból áll; specializált (betanított) munkást ez a munkaszervezet kevéssé ismer. A munkaszervezet tehát *hierarchikus* felépítésű, élén a mesterrel-előmunkással, aki nem külső ellenőre (és hajcsára) az együttesnek, hanem szakmai tudására támaszkodó „patriarchális” irányító.

A szakmunkás a termelésben *döntő* és autonóm helyet foglal el, az egész munkafolyamatért felelős; ennek eszközeit és módszereit nagymértékben szabadon választja. Vezetése alatt a munkacsoport szoros, közvetlen *termelő kapcsolatban* egyesül; a munkás nem izolált, munkától való „elidegenedése” korlátozott; az alkotókedv a munkafolyamatban erőteljesen érvényesülhet. A szakmunkás, mindennek megfelelően, bár kizsákmányolt — és ellenséges társadalmi rendszerben él —, viszonylag magas szociális *presztízzsel* rendelkezik.

Ez a munkaszervezet azonban a gyáron belül a munka *kétszeres szétszakítottságán* nyugszik: mély szakadék tátong egyrészt a *szak- és a nem szakmunka*, másrészt a közvetlen *termelő-fizikai és a szellemi* (mérnöki-tervező, általában „irodai”) munka között. A hierarchikus egymásrautaltság e szakadékokon át érvényesül, s a szálak a kvalifikált munkásban összpontosulnak. Ő a növekvő számú tanulatlan munkás „munkaadója”; ő van alárendelve a *kevés számú, a műhelytől messzi távolságban elhelyezkedő* — és gyakran a tőkés „munkatársaként” föllépő — *szellemi-technikai irányító személyzetnek*, de úgy, hogy közben a termelőmunkában messzemenően megőrzi autonómiáját.

A munka szakmai szervezetére meghatározott *munkástudat* épül. A tanulatlan munkás önálló munkás-arculata (és tudata) még csak kialakulóban van. A szakmunkás a munkásosztály döntő eleme. Tudatát létfeltételeinek nagy kettőssége, nagy ellentmondása határozza meg, s ezen nyugszik e korszak magasfokú munkásöntudata: kizsákmányolt voltának kézzelfogható tapasztalata párosul azzal az ugyancsak kézzelfogható felismeréssel, hogy ő az anyagi javak, a gazdagság megteremtője, a társadalom fenntartója.

A MUNKA TECHNIKAI SZERVEZETE

2. A FUTÓSZALAG

A munka szakmai alapon való szervezése a 20. század első évtizedéig maradt uralkodó. A századforduló után azonban új szakasz vette kezdetét.

Az új szakasz előkészítésében — az addig felhalmozódott eredményekre támaszkodva — két mozzanat játszott döntő szerepet. Az egyik az új *hajtóenergiák* — a villamosság és az olaj — ipari alkalmazása. Ezzel megnyílt az út az *önhajtó* gépek bevezetéséhez, a gépek egyre magasabb fokú *specializációjához*, a munkafolyamat lényegében *minden* elemének gépi úton való elvégzéséhez. Az e technikában rejlő lehetőségek a negyed- és félautomatizálásban öltöttek későbbi testet. A másik — ezzel szorosan összefüggő — mozzanat annak a felismerése volt, hogy a *munkaszervezet* maga is „önálló” termelőerő. Az első, a jövőt mintegy előlegező lépés ezen a téren Taylor és követőinek elméleti munkássága volt; a második — és már gyakorlati — lépés a fordizmus.

A korszak már a monopolizációs koncentráció korszaka. A fejlett tőkésországokban lezárult az *extenzív* iparosítás ideje, s vele a munkaslétszám nagyarányú növekedése. Az extenzív eszközöket intenzív eszközökkel váltják fel: tért hódít a tömegtermelés a *termelőkenység növelése*, a *racionalizálás* útján. A munkaerőpiac mérlege e korszakban az ellenkező oldalra leng ki. A munkaerő-kínálat tendenciája erősebb, mint a keresleté, a bérek hanyatló irányúak.

Az új feltételek felbomlasztják a munkaszervezet addigi, a szakmai elvre épülő, hierarchikus formáját. Az uralkodó tendencia a *specializálódás*; a kvalifikált munkás központi szerepe visszaszorul, az addig kevésbé specializált szakmunka *szétmorzsolódik*, „dekomponálódik”, részleges és ismétlődő folyamatokra bomlik.

A (szak-) munkás elveszíti autonóm szerepét a termelési folyamatban. Az üzemszervezés közbelép, hogy a folyamatot megszervezze, racionalizálja. Az egymástól független, kicsiny, de *szerves* munkacsoportok egyre kevésbé sejtjei a termelésnek; a munkahelyek a műhely, sőt az egész üzem szintjén egymásba kapcsolódnak, *sort* alkotnak. A munkaszervezet tipikus formája a *futószalag*, a munkafázisokat „normalizálják”, a munkást a gépek és géprendszerek (gyorsuló) mozgásának vetik alá.

Ennek a munkaszervezetnek a *specializált* munkás a központi alakja. Az előkészítő, a szállító, az anyagmozgató stb. munkák gépesítésével efelé tendál a segédmunkás-napszámosság csökkenő rétege. A régi, sokoldalú szakmunkás pedig ebbe az irányba degradálódik: vagy úgy, hogy közvetlenül kiszorítja őt a specializált munkás, vagy úgy, hogy — szakmunkás minősítését megőrizve — mind egyoldalúbb munkát végez, s így iktatódik be a specializált munkásság soraiba.²⁹ Ebben a munkaszervezetben az egyes munkahelyeknek nem szakmai, hanem — a racionális összefolyamat által megszabott — *technikai* értékük és szerepük van.

Míndez mélyrehatóan befolyásolja a munkásság helyzetét, életviszonyait és tudatát. Az autonóm szakmunkás magas szociális presztízsét az egyre

²⁹ Jó példája ennek a géplakatos szakma sok részleges szakmára való bomlása.

nagyobb tömegű specializált munkás *névtelensége* váltja fel; a sokoldalú munkakapcsolatot a *szókapcsolat*; az egymásra utaltságot az *izoláció*, az alkotó kedvet a munka iránti *rezignáció*. Az egykor tekintélyes előmunkásmester *ellenőrré, hajcsárrá* válik, akinek szerepét a munkás szükségtelennek tartja.

A szakmunka és a nem szakmunka között elmosódnak a határvonalak. Kiszélesül viszont a szakadék a fizikai-gépi munka és a szellemi-technikai irányító munka között. Ez utóbbi szerepe nagymértékben megnövekszik, de a munkást *közvetlenül* aláveti magának, megfosztva őt minden önállóságától. A munkás egyre kevésbé képes áttekinteni a termelési folyamatot. A munkásosztály, amely eddig „elidegenedve” élt egy ellenséges társadalmi rendszerben, de messzemenően megtartotta autonóm szerepét a munkafolyamatban, most mind jobban elidegenül a munkától is: *proletariátus* lesz, annak „tisztá” formájában; tudatát egyre erőteljesebben *csak* kizsákmányolt volta határozza meg.³⁰

A MUNKA TECHNIKAI SZERVEZETE

3. AZ AUTOMATIZÁLÁS

A munka technikai szervezetének ez a korai, futószalagos, a munka „szét-esését” eredményező formája viszonylag rövid időszakon át — kb. 30—40 esztendeig — uralkodott; az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as, Nyugat-Európában az 1940-es évek végén ismét új szakasz vette kezdetét: az átmenet az automatizálás — és ezzel a munka technikai szervezetének új, magasabb rendű — szakaszába.

Az automatizálás — szemben a korábbi technikai fordulatokkal — nem köthető egy vagy egy néhány új felfedezéshez, jöllehet egyes fontos elemei (pl. a kemizálás, a számítógépek elvének kidolgozása, új nyersanyagok előállítása stb.) megjelölhetők. A természeti, technikai, munkaszervezési tudományok *komplex*, ugrásszerű fejlődéséről van itt szó, s e tudományos eredmények gyors alkalmazásáról a termelésben; olyan fejlődési fokról, amelyek termelési elvei mélyrehatóan különböznek a korábbi korszakok uralkodó termelési elveitől.

Ezeket az elveket, s az automatizálás technikai-szervezési problémáit természetesen itt most meg sem kíséreljük összefoglalni; ezt lehetlenné teszi a témakör könyvtárnyi irodalma, s a bonyolult szakkérdések tömege. Csupán vázlatosan utalunk azokra a legfontosabb megállapításokra, amelyeket a francia munkaszociológia — túlnyomórészt amerikai forrásokból és kisebb részben saját kutatásaiból — tesz az automatizálásnak a munkaszervezetre gyakorolt hatásáról.

³⁰ Ennek az egész folyamatnak a leírásánál a szociológusok többsége „elfelejt” Marxra hivatkozni. Pedig Marx a gépi technika, a munkaszervezet és a munkás kapcsolatát mélyrehatóan ábrázolja — igaz, hogy csak az első ipari forradalom első fél évszázadának tapasztalatai alapján. Arról van ti. szó, hogy e Marx által elemzett korai ipari korszak *egyes* iparágakban (a textiliparban, a fémtömegcikk-iparban stb.) keltett hatásai most kiszélesülnek, általánossá válnak, s mintegy magasabb technikai fokon ismétlődnek meg.

A lényeg: e munkaszervezet gyors és gyökeres átalakulása, s benne olyan elvek érvényesülése, amelyeket a korábbi munkaszervezet nem ismert. Az automatizálás a munkaszervezés terén is a teljes *komplexitás* győzelmét eredményezi. A termelőmunka lényegesen megváltoztatja jellegét: a termelők kapcsolata termelési eszközeikkel (a növekvő számú javító személyzetet kivéve) közvetettebbé és egyben mélyebbé válik; megszűnik az egymás *mellé* rendelt, sort alkotó munkahelyek elszigeteltsége; kialakul a munkahelyek bonyolult kapcsolata. Ha a korábbi munkaszervezetet a futószalag jellemezte, az új munkaszervezetet egy három középpont (a vállalat tudományos, szervezési és információs központjai) körül szervezett *hálózat* ábrázolhatjuk. Ebben a magas színvonalú, összetett hálózatban bonyolult *összműködés* áll fenn, a merev és mechanikus alá- és fölérendeltségeket felváltja a munkahelyek kölcsönös összefüggése, ahol az egyes munkás értékét munkahelyének az egész együttesben való szerepe határozza meg. Ebben a szervezetben a szakmunka és a nem szakmunka, a régi értelemben vett irodai és műhelyi munka, sőt a szellemi és fizikai munka is egyre jobban összeolvad. Az ember funkciója elkülönül a géptől, a dolgozó felszabadul a gépszerű munka ritmusa alól, csökken a fizikai erőki-fejtés szerepe — ezzel szemben fokozódik most már nemcsak az idegi, de a szellemi koncentráció szükségessége is.

A technika és a munkaszervezés ez új korszaka, amely a vállalatokban magas szinten *integrált* munkaegyütteseket hoz létre, a szétesett munka „*újraépülése*”, rekonponálásának irányába hat. Megnövekszik a magasan kvalifikált munka szerepe, a termelés központi szereplője a mérnök-technikus egymással egyre jobban összeolvadó alakja lesz; megerősödik a dolgozó felelősségtudata a hatalmas értéket képviselő technika mozgatásában; megnő a termelőapparátusok ellenőrzésének, áttekintésének igénye és lehetősége. A darabokra esett, specializált munka ezen „*újraépülése*” természetesen nem egy régi értelemben vett szakmunka újramegjelenését eredményezi, hanem egy új típusú kvalifikáció kialakulását,³¹ amelyben a szellemi tényezők, a technikai tudás és felkészültség, az integrált együtteshez való gyors és rugalmas alkalmazkodás stb. dominálnak.

Kifejtve ezeket az új munkaszervezettel kapcsolatos elveket, a francia munkaszociológia természetesen rámutat az automatizálással kapcsolatos ellentmondásokra, negatív jelenségekre, illetve eldöntetlen problémákra is. Így rámutat arra, hogy az automatizálás, legalábbis hosszú ideig, az új technikai réteg mellett, fönntart és táplál egy teljesen mechanikus munkát végző munkásréteget is; nem dönti el azt a kérdést, hogy például a dolgozó tevékenysége során az ellenőrzés és áttekintés, vagy az elidegenedés növekszik-e stb. Mégis, a legtöbbször a fenti gondolatmenethez, a munkaszervezet fenti ábrázolásához kapcsolja nézeteit a munkásoknak a társadalomba való gyors integrálódásáról. Eszerint a vállalatban belüli „integ-

³¹ Ezzel kapcsolatosak azok a kísérletek, amelyeket a munkaszociológusok folytatnak a munkák szakmai értékének újfajta mérésére. Az Amerikai Egyesült Államokban ez a törekvés (job evolution) külön tudományos diszciplinát alkot. A kvalifikációt igyekeznek elemeire bontani — például felelősség, technikai tudás, szellemi-idegi megterhelés stb. — és a korábbinál összetettebb mutatók alapján mérni a kvalifikáció fokát.

ráció" csak kisebb keretben való jelentkezése a dolgozó osztársadalmi integrálódásának; ezt a társadalmi integrációt, a technika és a munkaszervezet igényei mellett, egyéb tényezők is elősegítik: a dolgozó életszínvonalának emelkedése, munkafeltételeinek javulása, a dolgozónak a vállalatban belüli állás-biztonsága stb., amelyek révén „integrálódni tud egy gazdasági társadalomba, amelyből addig ki volt zárva”³².

Ezt az állapotot a polgári szociológusok és teoretikusok jó része igen közelinek tartja. Elismerik, hogy az automatizálásra való átmenet ellentmondásos szakasz — ebben a szakaszban például a régi értelemben vett specializáció még bizonyos fokig tovább növekszik, a munkásság homogeneitása inkább csökken, az új technikára való áttérés egyenetlenül megy végbe stb. Ezt az átmenetet azonban időben igen rövidnek feltételezik, és figyelmüket a jövőre fordítják. Fő módszerük kétirányú.

1. Egyes olyan iparágak vagy üzemek munkásságának vizsgálata, amelyekben kiemelkedően gyorsan megy végbe az új technikára való áttérés (az autóipar, a villamossági ipar, az olajipar stb.). Az itt lefolytatott vizsgálatok ti. valóban a munkások összetételének gyors átalakulásáról adnak számot. Íme, néhány példa.

*A francia elektromos iparban a technikusok és mérnökök
százalékos aránya az összes dolgozók között
(1964-ben)*

Megnevezés	Technikus	Mérnök
Laboratóriumi kutatás	67,5	19,0
Felszerelésben dolgozó	61,3	20,2
Termelésben dolgozó	39,0	4,5

*A technikusok és mérnökök arányának növekedése az energiatermelésben
(százalékban)*

Megnevezés	1950	1957	1963
Technikus és mérnök	20	25	42
Munkás	80	75	58

Más adatok az elektromos gépiparban bekövetkezett mélyreható változásokra hívják fel a figyelmet. A grenoble-i villamosgépipar egyik nagyüzemében (Merlin-Guérin) 1962 elején 5500 bérből élő dolgozott, közülük 60 százalék órabéres, 40 százalék havibéres; egy másik nagyüzemben (Neyrpic) 53 százalék hagyományos, 47 százalék havibéres munkás. A havidíjasok összetételére jellemző, hogy körükben gyorsan nő a technikusok aránya, szemben az adminisztratív és a tradicionális előmunkás-csoportokkal. (Merlin-Guérinnél 400 mérnök, 250 rajzoló, 550 technikus, szemben 300 előmunkással és 600 adminisztratív alkalmazottal. Neyrpicnél 300 mér-

³² S. Mallet: La nouvelle classe ouvrière.

nök, 250 rajzoló, 250 technikus, szemben 250 előmunkással és 400 adminisztratív alkalmazottal.)

2. A másik érv, amellyel az integrációs elméletet alátámasztják, továbbra is az úgynevezett harmadik szektor gyors növekedése, a produktív munkásság számarányának, sőt abszolút számának csökkenése. Ezzel kapcsolatban az ötvenes évek tanulmányaihoz képest a mai munkák nemigen tartalmaznak új mozzanatokat. Figyelemre méltó viszont, hogy a harmadik szektorra való hivatkozás az integrációs elmélet hívei körében bizonyos fokig visszaszorult; a hangsúly áttolódott az üzemi munkásság körében végbemenő átalakulások kimutatására.

AZ INTEGRÁCIÓS ELMÉLET KRITIKÁJA

Az integrációs elmélet kritikussai — amint erről már szó volt — erős táborot alkotnak Franciaországban. S bár a szemléletük különböző, igen pozitív szerepet töltenek be az e kérdésről folytatott ideológiai és politikai küzdelemben.

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy nagy többségük nem konzervatív, dogmatikus talajról harcol az integrációs elmélet ellen: elismerik, sőt hangsúlyozzák a technikai fejlődés keltette új jelenségeket. Feladatukat ez új jelenségek és tendenciák helyes értelmezésében, reális talajra való helyezésében látják. Tudományos munkásságuk arra ösztönzi a munkásmozgalmat, hogy alkalmazkodjék az új feltételekhez.

E törekvéseikben bírálják az elavult, dogmatikus felfogásokat. A szociológusok által feltárt anyagok mellett saját szociológiai kutatásaikra is támaszkodnak. Emellett az utóbbi években a mai reális helyzet felmérésére, s a szakszociológusok erősen *futurista* beállítottságának ellensúlyozására, gyakran élnek a szociográfia eszközeivel.³³

Eredményeik főleg két gondolat köré csoportosíthatók.

1. Nem tagadva, hanem hangsúlyozva a technikai fejlődésnek a munkásság összetételére gyakorolt átalakító hatását, rámutatnak ennek az átalakulásnak a *korlátaira* is.

Elismerik, sőt hangsúlyozzák a viszonylag gyors változásokat. Ezek néhány fontos új iparágban (a vegyipar, a gépipar néhány ága, az energia-termelés stb.) kétségtelenül igen erőteljesek. A változások megfigyelhetők a ma még többé-kevésbé hagyományos technikával dolgozó ágazatokban is: itt az új technika mindenekelőtt az üzem legfontosabb kulcsfontosságú vagy üzemrészeiben (szerelőműhely, energiaközpont, laboratórium) tör utat magának, s az üzem többi része még hosszabb ideig a régebbi technika szintjén marad. Az egyenlőtlenségek igen erősek nemcsak az új és a régi iparágak között, hanem az egyazon termék előállítását végző egyes üzemek között is.

Felhívják a figyelmet ezzel kapcsolatban a munkásság — pontosabban: az üzemi dolgozók — összetételének igen *egyenetlen* alakulására. Vannak például gépgyártó üzemek, amelyekben nagyrészt megszűnt a régi előmunkás-munkacsoport rendszer, másutt viszont a havidíjasoknak több

³³ Ilyen jellegű P. Belleville, részben S. Mallet idézett munkája.

mint a felét még a hagyományos előmunkások teszik ki. Akadnak üzemek, illetve üzemrészek (pl. az autóiparban), ahol gyorsan növekszik az új típusú kvalifikált szakmunkások (technikusok) száma, másutt viszont továbbra is emelkedik a specializált, betanított munkások rétege. Némely üzemben szívósan tartja magát a régi mérnök-szakmunkás hierarchia, másutt viszont plastikusan kitűnik, hogy a mérnökök számának növekedése nem az irányítók számának emelkedését jelenti, hanem a mérnökök pusztán technikai vagy kutatói funkciójának terjedését; köztük és a technikusok vagy a szakmunkások között csak több-kevesebb jelentős *kvalifikációs* különbség áll fenn.

Fontosak azok a megállapítások, amelyek az új, automatizált technika uralomra jutásának *üteméről* szólnak, és ezt a problémát igyekeznek reális talajra helyezni. Rámutatnak arra, hogy bármilyen gyors — főleg egyes területeken — az átalakulás, az automatizálásra való átmenet hosszabb korszakot vesz igénybe — különösen Európában —, mivel az új technika halatlanul nagy anyagi ráfordítást igényel. Emellett az új technika olyan nagymértékben felforgatja a hagyományos termelési elveket, hogy számos — csak hosszabb idő alatt megteremthető — előfeltételt kell biztosítani a bevezetéséhez (új típusú munkaerő, egészen más elvekre épülő üzem-építkezés stb.).

Még fontosabb annak a sokoldalúan alátámasztott ténynek a hangsúlyozása, hogy ma és még hosszabb ideig a *munkásosztály nagy részét a régi összetétel jellemzi*. G. Friedmann „Le travail en miettes” („Szétmorzsolódott munka”) c. művében, amelyet a közelmúltban az „Idées” c. nagy példányszámú sorozatban is kiadtak,³⁴ a legfejlettebb országok statisztikai felméréseire támaszkodva mutatja ki, hogy a munkásosztály nagy többségét ma is a specializált munkás alkotja, bár a specializáció maga is átalakulóban van. A „szétesett” munka újraépülése, a kvalifikált munkaerő növekedése egyelőre a munkásság szakképzettségi összetételében — a nagy munkástömegeket tekintve — csak lassú folyamatnak tekinthető. „Az ipar technikai struktúrája gyorsabban alakul át, mint a munkásság struktúrája”³⁵ — állapítja meg egy francia szerző. Művében, amely a lorrain-i vasipar, a roubaix-i textilipar, s a grenoble-i villamosgépipar munkásságának összetételét elemzi, fény derül arra, hogy — főleg helyenként és iparáganként — a gyors technikai fejlődés ellenére, nem szabad lebecsülni a munkásság hagyományos összetételű részét.

2. A másik gondolatkör az ún. harmadik szektorra vonatkozik. E szektor (a széles értelemben vett szolgáltatás területe) bővülése, az itt dol-

³⁴ A mű első kiadása 1956-ban jelent meg. 1964-es második kiadásában a szerző feldolgozta az újabb évek adatait is. Eszerint például a francia gyáripar egészében a szakképzett munkások aránya alig változott; az egyes ágazatokban azonban igen nagyarányú módosulások következtek be: az új ágazatokban nőtt, a régiekben csökkent a szakképzett munkások aránya. — A Renault művek órabéres munkásai között a szakmunkások aránya 1 százalékkal, a specializált munkásoké 7 százalékkal emelkedett 1956—1963 között. — Az Egyesült Államokban a fizikai dolgozók körében 1940—1960 között a kvalifikált munkások aránya 5 százalékkal, a specializáltaké 1 százalékkal emelkedett, a segédmunkások aránya viszont 6 százalékkal csökkent stb.

³⁵ P. Belleville: Une nouvelle classe ouvrière.

gozók számarányának növekedése — mint már utaltunk rá — egyik fontos érve az integrációs elmélet híveinek; nem utolsósorban ezzel támasztják alá a munkásosztály — a produktív munkásság — gyors eltűnéséről, illetve integrálódásáról szóló nézeteiket.

Az integrációs elméletet elvető irányzatok fő módszere e harmadik szektorttal kapcsolatban: e szektor — s az itt dolgozók — *belső összetételének differenciált vizsgálata*.

A probléma voltaképpen magában a feldolgozó iparban is hasonló: a „fehéreköpenyes” dolgozók arányának növekedése, mint kiderült, távolról sem egy új középosztály gyors kialakulására mutat, hanem — mint láttuk — egyrészt a munkásosztály hagyományos összetételének változását jelzi, benne egy magasan kvalifikált technikus-munkásréteg megjelenését; másrészt a növekvő számú, immár *technikai* szerepet játszó mérnök, rajzoló, laboráns stb. rétegét, amely az új technikai fejlődés hatására, alap helyzetét tekintve, a munkássághoz közeledik. De még az üzemi adminisztrátori-hivatalnoki réteg növekedéséből sem vonható le olyan következtetés, hogy az iparban a produktív munkások száma csökken: az adatok azt bizonyítják, hogy a hagyományos adminisztratív-kereskedelmi alkalmazottak számaránya alig emelkedik (ez főleg az irodai munka gépesítéséből következik), a gyorsan szélesedő üzemi „hivatalnoki” réteget viszont a *termelés szervezésében* alkalmazzák — vagyis voltaképpen a *produktív munka fogalmának átalakulásáról, kiszélesedéséről van szó*.³⁶

Ez a gondolat segít eligazodni a harmadik szektor problémájában is. Igen megfontolandónak tűnik az integráció elmélete ellen küzdő teoretikusoknak az a gondolata, hogy vizsgálat alá kell venni a *termelés* (production) fogalmát, és e fogalom történeti alakulását. A termelésnek megvan a maga történelmi dinamizmusa; ami tegnap a produktív munka fogalmán kívül esett, lehet, hogy ma már e fogalom szerves része. Így a harmadik szektor legkiterjedtebb ágaihoz tartozik a karbantartó-javító munkák differenciált sokasága — pedig nyilvánvaló, hogy az itt dolgozók voltaképpen az ipari munkásság részét alkotják. A termelőmunka ma már sokkal szervezettebb és szorosabb kapcsolatban áll a szállítás, a hírközlés és az elosztás területeivel is, mint régebben. (Egy nagy áruház elárúsítója például voltaképpen nem a régi értelemben vett kereskedelmi dolgozó: az áru eladásában, a szorosan vett kereskedelmi funkcióban alig vesz részt, ügyességén stb. alig múlik valami; túlnyomóan az áru fogyasztókhöz való juttatásának mechanikus munkáját végzi.)

Nem arról van tehát szó, hogy a harmadik szektor élesen elkülönül az első és a második szektortól, és egyre inkább háttérbe szorítja a termelőszektorokat, hanem inkább arról, hogy a *fejlődés egyre jobban szembefordul a termelőszektorok és a harmadik szektor merev szétválasztásával*.

Vázlatos áttekintésünkben csak a francia munkás-szociológia néhány legáltalánosabb problémájára térhettünk ki. Ez a szociológia — a problé-

³⁶ E problémának újabban — például Gönczöl György elemzése nyomán — nálunk is növekvő vitairódalma van.

mák ideológiai vetületén kívül — számos olyan gondolatot tartalmaz, amelyek vizsgálata a mi viszonyaink között fontos feladat volna. Ezek közül háromra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik a magyar gazdaság technikai arculatának és színvonalának tudományos vizsgálata, összefüggésben a munkásosztály szakmai-szakképzettségi rétegződésével. A másik a munkásosztály „integrációjának” vizsgálata a mi szocialista viszonyaink között, a munkásosztály más osztályokkal és rétegekkel fennálló kapcsolatával, a különböző dolgozó rétegek határainak feloldódásával összefüggésben; és végül a harmadik a fentiekkel összefüggő tudati jelenségek figyelemmel kísérése.

A technika-munkaszervezet-munkásrétegződés alakulásának tudományos vizsgálata gyakorlati problémák sokaságára vethet fényt, elősegítve megoldásukat. Nélkülözhetetlen például a munkaerő-utánpótlás tudományos tervezéséhez, a munkásoktatás irányainak és tartalmi kérdéseinek kidolgozásához éppen úgy, mint a munkaverseny helyes, megfelelő formáinak kialakításához. De nélkülözhetetlen a munkásság társadalmi-közéleti gondolkodásának megismeréséhez; elősegítheti az üzemi demokrácia kialakításának helyes útjainak-módjainak kimunkálását is.

Termelési viszonyok és társadalmi struktúra

(A társadalmi struktúra elemzése Marx „A tőke” című művében)

A társadalmi struktúra a modern társadalomtudomány egyik legvitatottabb kérdése. A vitákban gyakran kiderül, hogy a nézeteltérések egy része a fogalmak különböző tartalmú használatából ered. Ezért sem felesleges, ha a társadalmi struktúra behatóbb vizsgálata előtt kísérletet teszünk az alapvető fogalmak tisztázására, és a kísérlet első lépéseként a marxizmus klasszikusai — jelen esetben Marx — munkáihoz fordulunk, hogy azokból kiindulva a napjainkban is aktuális általánosítások felmutatásához jussunk el.¹

A marxi osztályfelfogás szempontjából alapvető fordulatot jelentett „A tőke” megjelentetése, mivel ebben a műben gondolta végig és fejtette ki Marx a kapitalista társadalom lényegét, és jutott el az osztályok problémájához, hogy az osztályok fogalmát mint a kapitalista társadalom egészéből levezetett és a saját gondolatrendszerén belül megalapozott fogalmat használja. „A tőke” harmadik kötetének 52. fejezete „Az osztályok” címet viseli. Bár a fejezet befejezetlen maradt, a hiányzó részek „A tőke” egészéből jórészt kikövetkeztethetők, és így „A tőke” osztályelmélete leírható.

Marx felteszi a kérdést: „Mi alkot egy osztályt?” Megállapítja, hogy az osztályok nem a jövedelmek és a jövedelemforrások különbözőségében térnek el egymástól, illetve nem ezek azonossága hoz létre egy osztályt, és „ugyanaz vonatkozna az érdekeknek és helyzeteknek arra a végtelen szétforgácsolódásra, amelyet a társadalmi munkamegosztás idéz elő . . .”² Marx megállapítja azt is, hogy ezek a viszonyok mire vezethetők vissza: „A munkabér feltételezi a bér munkát, a profit a tőkét. Ezek a meghatározott elosztási formák tehát feltételezik a termelési feltételek meghatározott társadalmi jellegét és a termelés szereplőinek meghatározott társadalmi viszonyait. A meghatározott elosztási viszony tehát csupán a történelmileg

¹ Jelen cikk — némileg rövidítve és néhány helyen változtatva — egy készülő hosszabb — a társadalmi struktúra marxista elméletének történetével foglalkozó — tanulmány egyik fejezete. A tanulmányban közölt fejezetet megelőzően egyrészt az osztályelmélet megközelítési módszerével, másrészt azzal a folyamattal foglalkozom, amelynek során az osztály fogalma és az ehhez kapcsolódó kategóriák a marxi elméletben kifejlődtek.

² *Marx: A tőke*. III. köt. Budapest 1967. 845—846. old.

meghatározott termelési viszony kifejezése.”³ A kapitalista társadalomban ez a „történelmileg meghatározott termelési viszony” a tőkeviszony. Ez egyértelműen és világosan kitűnik a marxi gondolatmenet egészéből. Marx a tőkét sohasem mint dolgot, hanem mindig mint viszonyt fogta fel. Jones elméletének értékelésekor például ezt Jones egyik jelentős érdemének tudta be, mondván „... a tőke valójában »viszonynak« van kimondva, nem mint »felhalmozott készlet«, hanem mint egészen meghatározott termelési viszony”⁴. Egyelőre induljunk ki a tőkeviszonyból mint történelmileg meghatározott termelési viszonyból.

„A tőkés termelés fejlődésének alapzata, mint láttuk, egyáltalán az, hogy a munkaképesség mint a munkások birtokában levő áru szembe lép a munkafeltételekkel mint a magán-való tőkében megrögződő és a munkásoktól függetlenül létező árukkal.”⁵

A tőkés termelés fejlődésének részint előfeltétele, részint alapzata a munkafeltételek elválása a munkaképességtől, illetve a kettő egymással szemben való fellépése. Ehhez járul hozzá — helyesebben mondva ezzel párhuzamosan alakul ki —, hogy a munkafeltételek a tőkében összpontosulnak, és így jön létre „a tőkés termelésnek két fő ténye:

A termelési eszközök kevés kézben való koncentrációja, miáltal többé nem az egyes munkás közvetlen tulajdonaként jelennek meg, hanem a társadalmi termelés potenciáiként, habár még egyelőre a nem dolgozó tőkés tulajdonaként; ezek e termelés megbízottai a polgári társadalomban, és e megbízott voltuknak minden gyümölcsét élvezik.

Másodszor magának a munkának társadalmi munkaként való megszerzése kooperáció, a munka megosztása és a munkának a természeti erők feletti társadalmi uralom eredményeivel való összekapcsolása révén. Mindkét irányban a tőkés termelés megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, habár még ellentétes formákban.”⁶ A munkafeltételek és a munkaképesség elválása tehát mint tőke és munka, mint nem magántulajdon és nem magánmunka elválása jelenik meg.

Mit jelent azonban ebben az értelemben a munka, a „társadalmi, nem magánmunka”? Hogy ezt elválassa a munkától általában, Marx felfedi a termelőmunka fogalmát. „Termelőmunka a tőkés termelés értelmében az a bér munka, amely a tőke változó részére (a tőke munkabérre kiadott részére) cserélve nemcsak a tőke e részét (vagyis saját munkaképességének értékét) termeli újra, hanem ezenkívül értéktöbbletet termel a tőkésnek.”⁷ A termelőmunka = értéktöbbletet termelő munka formula azonban csak a tőkés termelésben érvényes, és megkülönböztetendő a termelőmunka általános fogalmától. „De tegyük fel, hogy nem létezik tőke, hanem a munkás maga sajátítja el többletmunkáját, az általa létrehozott értékeknek az általa elfogyasztott érték feletti többletét. Akkor erről a munkáról lehetne csak azt mondani, hogy igazán termelő, azaz új értéket hoz létre.”⁸ Az érték-

³ Ugyanott, 843. old.

⁴ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. Budapest 1963. 388. old.

⁵ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 13. old.

⁶ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. 387. old.

⁷ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 117. old.

⁸ Ugyanott, 118. old.

többlettermelés pedig egyet jelent a tőkeviszonyban való részvétellel. „Hogy egy nadrágot veszek-e, vagy szövetet veszek és egy szabósegédet fogadok a házba, akinek megfizetem a *szolgáltatát* (azaz szabómunkáját), hogy ezt a szövetet nadrággá változtassa — ez nekem, amennyiben csak a nadrággal törődöm, teljesen mindegy . . . De én mindkét esetben a pénzt, amelyen a nadrágot veszem, nem tőkénévé, hanem nadrággá változtatom . . . Itt a pénz tehát nem mint tőke funkcionál, noha az egyik esetben *árura* cserélődik ki, a másikban magát a *munkát* veszi meg, mint árut. Csak mint pénz, és jobban meghatározva mint forgalmi eszköz funkcionál.

Másrészt a nálam dolgozó szabósegéd *nem termelő munkás*, noha munkája nekem a terméket, a nadrágot, neki pedig munkája árát a pénzt szolgáltatja . . .”⁹ Az értéktöbbletet termelő munka csak a „tőkésnek tett *szolgáltat*”, s így Marx jogosan mondja A. Smith kapcsán: „E meghatározások tehát nem a munka anyagi meghatározásából (nem termékének természetéből, sem a munkának mint konkrét munkának a meghatározottságából), hanem abból a meghatározott társadalmi formából, azokból a társadalmi termelési viszonyokból vannak véve, amelyekben ez a munka megvalósul. Eszerint például a színész, még a bohóc is, termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgáltatásban dolgozik, akinek több munkát ad vissza, mint amennyit a munkabér formájában kap tőle, míg a foltozószabó, aki a tőkéshez házhoz jön és a nadrágját foltozza, pusztán használati értéket hoz létre számára, nem termelő munkás. Az elsőnek munkája tőkénévé cserélődik, a másodiké jövedelemre.”¹⁰

Mindezek alapján a következőket emelhetjük ki:

1. „A munka és ezért terméke anyagi meghatározottságának önmagában véve semmi köze sincs ehhez a termelő- és nem termelő munka közötti megkülönböztetéshez.”¹¹ Ez egyfelől utal arra, hogy *termelőmunka kifejezés* Marxnál az értéktöbbletet termelő, tőkeviszonynak alávetett, tőkére cserélődő munkát jelenti, s elválasztandó a munka általános meghatározottságától, vagyis a termelőmunka nem a munka egyik fajtája általában, hanem a munka konkrét történeti megjelenése. Másfelől az is látható, hogy Marx a lényeges társadalmi cezurákat *nem a munka jellege, hanem a munka társadalmi meghatározottsága szerint vonta meg*. (Gondoljunk itt a munkamegosztás fogalma körül kialakult napjainkban is élénk vitákra, amelyekben gyakran összekeveredik a munkamegosztás és a munka jellegéből fakadó elkülönültség.)

2. A tőkés termelés rendszerén belül termelőmunka, értéktöbbletet termelő munka, tőkére cserélhető munka, bérmunka nagyjából ugyanazt jelentik.

„Amikor tehát *termelőmunkáról* beszélünk, akkor *társadalmilag meghatározott munkáról* beszélünk, olyan munkáról, amely egészen meghatározott viszonyt foglal magában a munka vevője és eladója között.”¹²

⁹ Ugyanott, 365—366. old.

¹⁰ Ugyanott, 122. old. — Természetszerűleg a szolgáltatattétel és a szolgáltatások társadalmi jellege a klasszikus kapitalizmus óta lényegesen megváltozott. Ennek vizsgálata azonban külön elemzést igényelne.

¹¹ Ugyanott, 123. old.

¹² Ugyanott, 360. old.

Mindebből két disztinkció világos: az egyik a termelő- és a nem termelő munka közötti; így élesen kiválik azon emberek csoportja, akik termelőmunkát, azaz bérmunkát végeznek, bérmunkások, vagyis a bérmunkások osztályát alkotják, mivel a tőkeviszonynak alávetettek. A nem termelő munkát végzők közül is kiválik azonban egy embercsoport — s ez a második megkülönböztetés —, azok, akik a termelő munkást alkalmazzák, akiket a termelőmunka — mint a munkafeltételek birtokosait — tőkessé változtatott. Világos, hogy ezek is a tőkeviszonynak (egyszerűbben fogalmazva: a munkaképesség és a munkafeltételek társadalmi méretű elkülönülésének) alávetettek, hiszen a „tőkés csak a tőke megszemélyesítése.”¹³

A kapitalista társadalomban tehát azok a társadalmi csoportok az osztályok, amelyek a tőkeviszonynak alávetettek, akár úgy — mint a tőkésosztály —, hogy a munkafeltételek birtokosaiként a tőke megszemélyesítői, akár úgy — mint a bérmunkások osztálya —, hogy munkaképességükkel, termelőmunkával a tőkét termelik. Marx azonban három nagy osztályról beszél a tőkés termelési módon alapuló társadalmakban.

„A pusztá munkaerő tulajdonosai, a tőke tulajdonosai és a földtulajdonosok, akiknek jövedelmi forrása a munkabér, illetve a profit, illetve a földjáradék, tehát a bérmunkások, tőkésék és földtulajdonosok, a tőkés termelési módon alapuló modern társadalom három nagy osztálya.”¹⁴ A tőkés—bérmunkás szétválasztás, mint a tőkés termelés két nagy osztályának elkülönítése az eddigiek alapján érthető. Miben különbözik azonban a földtulajdonos a tőkéstől, különösképp pedig a pénzzel kereskedő tőkéstől, hiszen az egyik földet, a másik pénzt ad a termelő tőkésnek, hogy aztán cserébe földjáradékot, illetve kamatot kapjon vissza? A pénzzel kereskedő tőkés közvetlenül is részt vesz a valóságos termelési folyamatban, „a földtulajdonosnak semmi köze sincs a valóságos termelési folyamathoz. Csak az a szerepe, hogy a termelt értéktöbblet egy részét a tőkezeseből a saját zsebébe juttassa. A földtulajdonosnak azonban mégis van szerepe a tőkés termelési folyamatban; ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a tőkére nyomást gyakorol, nemcsak abban, hogy a nagy földtulajdonos a tőkés termelés egyik előfeltétele és feltétele, mert előfeltétele és feltétele annak, hogy kisajátítsák a munkást, megfosszák a munkafeltételektől — hanem különösen abban, hogy a földtulajdonos az egyik leglényegesebb termelési feltétel megszemélyesítőjeként jelenik meg.”¹⁵ A földtulajdonosok is munkafeltételek megszemélyesítői, de nem a tőkét, hanem a földet mint termelési eszközt személyesítik meg. „Az évente újonnan hozzáadott érték — így az évi terméknek az a része is, amelyben ez az érték megtestesül, és amely az összhozadékból kivonható, tőle elválasztható — három részre válik tehát szét, amelyek három különböző jövedelemformát öltenek, s ezek a formák azt fejezik ki, hogy ennek az értéknek egy része a munkaerő tulajdonosát, egy másik része a tőke tulajdonosát, és a harmadik része a földbirtok tulajdonosát illeti meg vagy ezeknek jut.”¹⁶ Tehát a három nagy osztály nemcsak jövedelem-

¹³ Marx: A tőke. II. köt. Budapest 1967. 341. old.

¹⁴ Marx: A tőke. III. köt. 845. old.

¹⁵ Ugyanott, 787. old.

¹⁶ Ugyanott, 838. old.

forrása szerint különül el, hanem ezek a különböző jövedelemforrások a különböző tulajdonok következményei. Ez a tétel azonban lényegileg nem igen haladja meg a polgári közgazdaságtan (nemzetgazdaságtan) Marx által is bírált föld-járadék, tőke-profit, munkaerő-munkabér hármas formuláját. Világos ugyan, hogy az értéktöbblet-elmélet értelmében értéktöbbletet csak a termelő munkás hoz létre, és ebből az értéktöbbletből részesedik a tőke tulajdonosa is és a föld tulajdonosa is, tehát a járadék, illetve a profit nem a földből és a tőkéből keletkezik. Az előbbi formulázásból — vagyis az osztályelméletre vonatkoztatva — ugyanez egyértelműen kitűnik, hiszen az „újonnan hozzáadott érték” elosztásáról van szó. Továbbra sem egyértelmű azonban, hogy mindez mennyiben egyeztethető össze a termelőmunka kapcsán elmondottakkal. Egyértelműen megfogalmazva a kérdést: mennyiben különülnek el a tőkés és a földtulajdonosok, illetve mennyiben okoz társadalmi elkülönülést a tőke tulajdona és a föld tulajdona, mennyiben képeznek osztályt a földtulajdonosok, illetve mennyiben vannak a tőkének, a tőkeviszonynak alávetve, és hogyan egyeztethető össze ez a háromosztályos modell a korábban mondottakkal, a tőke—munka ellentéttel? „A tőke” harmadik kötetének 787. oldaláról vett idézet részben válaszol ezekre a kérdésekre:

1. A földtulajdonos a klasszikus kapitalizmus idején elkülönül a tőkéstől, hiszen „semmi köze sincs a valóságos termelőfolyamathoz”, ellentétben a tőkessel, aki a „termelés funkcionáriusa”.

2. Szerepe van azonban a tőkés termelés folyamatában, hiszen az „egyik leglényegesebb termelési feltétel (a föld) megszemélyesítőjeként” nyomást gyakorol a tőkére, ugyanakkor, amikor történetileg előfeltétele és feltétele is annak.

Hogy az előbb feltett kérdésekre helyes választ tudjunk adni, figyelembe kell vennünk az „Értéktöbblet-elméletek”-ben írottakat is,¹⁷ ahonnan világosan kitűnik, hogy a tőkés termelési mód lényegéből a tőke és a munka, a tőkés és a bér munkások osztályának léte, illetve ezek ellentéte fakad. A földtulajdonos nem szükséges szereplő a tőkés termelés számára, abba csak post festum kerül be, tehát a tőkés és a földtulajdonos elkülönülése a termelésből fakadó társadalmi tény. Mindezek eredménye, hogy elképzelhető a tőkés társadalom a földtulajdonos nélkül is, amikor is a tőkés — mint osztály —, az államon keresztül birtokolják a földet. A modern földtulajdon azonban — akár az állam birtokolja, akár a földtulajdonos — a tőke ráhatásától megváltozott, leszármazott formájában a tőkés termelés eredménye, a tőkének és a tőkeviszonynak alávetett. Amennyiben léteznek földtulajdonosok — s Angliában, amely sok tekintetben „A tőke” modellje volt, léteztek —, annyiban azok a tőkeviszonynak — a földön keresztül — alávetettek, tehát külön osztályt képeznek. Különállásuk annyiban is nyilvánvaló, hogy míg a tőke mint viszony „társadalmiként” jelenik meg, addig a föld eredetileg „természeti”, és csak a termelési folyamatban válik társadalmivá. A tőkeviszonynak alávetettségből következik, hogy a járadék szintén csak az értéktöbblet egy részének neve.

Igy az is érthetővé válik, hogy a kapitalizmus rendszerén belül milyen

¹⁷ Lásd Marx: Értéktöbblet-elméletek. Második rész. Budapest 1961. 134—136. old.

értelemben jogos a dichotom struktúrában való gondolkodás: akkor, ha pusztán a tőkés termelés lényegére koncentrálunk. Ezért jogos például a Kommunista Kiáltványban a tőkés és bérmunkások ellentétének kiemelése. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez a dichotom struktúra nem írja le a kapitalista társadalom osztályszerkezetének teljességét. Nemcsak annyiban, hogy nem veszi figyelembe az e két osztályon kívül álló réteget, hanem annyiban sem, hogy létezhet — létezik — a klasszikus kapitalizmus rendszerén belül egy harmadik osztály, a földtulajdonosok osztálya is. A klasszikus kapitalizmus Marx által adott háromosztályos szerkezete tehát nem visszalépés a korábbi marxi dichotómiától a polgári gazdaságtan „trichotómiájára”, hanem előrelépés azáltal, hogy *Marx az osztályszerkezetet az adott termelési mód egészéből (a termelésből és nem a munkából vagy a munkamegosztásból) közelebbről a termelési viszonyból, a tőkeviszonyból vezeti le. A kapitalista társadalom osztályai azok a társadalmi csoportok, amelyek a tőkésviszonynak alávetettek (vagyis akik felett „uralkodik a tőke”), és éppen ezen alávetettségben, az alávetettség módjában különböznek egymástól.*

Jogosan vetődhet fel a kérdés: vajon az ipari tőkés és a kereskedelmi tőkés (pontosabban a forgalmi folyamat tőkés) miért nem alkotnak külön osztályt? Azért, mert különbségük nem a tőkeviszonynak való alávetettség módjából ered; ez kiderül, ha megvizsgáljuk az egyes osztályok belső rétegződését.

A tőkésosztály két nagy rétegre oszlik, a termelő tőkés és a forgalmi tőkés rétegére (a termelő kifejezés itt nem azonos a termelőmunkát végzővel), az utóbbi egyaránt magában foglalja az áruval és a pénzzel kereskedő tőkést. „Az áruval kereskedő tőke tehát egyáltalán nem más, mint a termelő árutőkéje, amelynek véghez kell vinnie a pénzzé való átalakulás folyamatát, be kell töltenie a piacon a maga árutőke funkcióját, csak hogy ez a funkció most már nem a termelő mellékes műveleteként, hanem mint a tőkés különleges fajtájának, az árukereskedőknek kizárólagos művelete jelenik meg, mint különleges tőkebefektetési üzlet önállósul.”¹⁸ Hasonlóan ehhez, a „pénztőke mozgásai tehát megint csak az újratermelés folyamatában levő ipari tőke egyik önállósult részének mozgásai”¹⁹.

A kereskedő tőke (pontosabban fogalmazva: a forgalmi folyamatban részt vevő, akár áruval, akár pénzzel kereskedő tőke) tehát lényegében nem más, mint az ipari tőke egy különlegesen önállósult formája. Az áruval vagy pénzzel kereskedő tőke pedig pusztán a kereskedés tárgyában különbözik, valamint abban — ez számunkra most másodlagos —, hogy a pénztőke részt vesz a termelésben, a kereskedő tőke pedig nem. Továbbá az ipari tőke és a mezőgazdasági tőke egyaránt termelő tőke, és a pénzzel, illetve áruval kereskedő tőkéshez hasonlóan csak a termelés tárgyában különbözik ezektől a szolgáltatóiparban, vagy a művészeti iparban alkalmazott tőke is. Az emberek pedig, akik a különböző tőkéket „megszemélyesítik”, együttesen alkotnak egy osztályt, a tőkés osztályt. Ezúttal tekintsünk el attól, hogy egyes egyének egyszerre lehetnek ipari, mezőgazdasági, kereskedő vagy bármilyen tőkés! A lényeges nem az

¹⁸ *Marx: A tőke. III. köt. 276. old.*

¹⁹ *Ugyanott, 317. old.*

egyén besorolása az osztályba, és az osztályelmélet szempontjából az is lényegtelen, hogy mi a termelés vagy a kereskedés tárgya, ugyanúgy, ahogy az is elhanyagolható, hogy a munkás asztalos, lakatos vagy kohász. *A tőkésosztálynak ezek szerint két nagy rétege van: a) a termelő tőkés (termeljen bárhol és bármit) és b) a forgalmi folyamat tőkése (kereskedjék bárhol és bármivel).*

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a rétegek teljesen homogének. A mezőgazdasági tőkés és az ipari tőkés, az áruval és a pénzzel kereskedő tőkés sok szempontból — még a termelésben való részvétel szempontjából is — eltér egymástól, ez az eltérés azonban az előzőekhez képest másodlagos, hiszen például a bérlő és az ipari tőkés közötti különbség általában determinált, hogy mindketten tőkések, tőkéjük segítségével termelnek, és a tőkés termelés rendszerén belül térnek el egymástól, például abban, hogy a bérlő a profiton a földtulajdonossal osztozik, vagyis különbségük nem más, mint a tőkések közötti különbség.

A harmadik nagy osztály a bérmunkások osztálya. Láttuk, hogy ez az osztály azokat foglalja magában, akik tőkés értelemben termelőmunkát végeznek, s ezért a termelő munkás és a bérmunkás szinonim kifejezések.²⁰ A bérmunkások osztályába azok tartoznak, akik értéktöbbletet termelnek. Ahogy a termelőmunka meghatározásának semmi köze sincs a konkrét munka meghatározottságához vagy a munka termékéhez, *a bérmunkásosztályba tartozást sem az határozza meg, hogy az egyén milyen konkrét munkát végez.*

Mivel itt ismét a termelőmunka kategóriája látszik meghatározó jelentőségűnek, forduljunk ismét az „Értéktöbblet-elméletek” már idézett részéhez.

„A sajátosan tőkés termelési mód kifejlődésével, amelyben sok munkás dolgozik együtt ugyanazon áru termelésén, a viszonyoknak, amelyben munkájuk közvetlenül a termelés tárgyával van összefüggésben, természetesen igen különbözőnek kell lennie. Például a . . . gyári segédmunkásoknak nincs közvetlenül dolguk a nyersanyag feldolgozásával. Azok a munkások, akik felügyelnek az e feldolgozással közvetlenül foglalkozókra, még egy lépéssel távolabb állnak; a mérnöknek megint más a viszonya, és főleg csak a fejével dolgozik stb. De e *munkások egésze*, akiknek különböző értékű a munkaképességük (bár az alkalmazott tömeg körülbelül egyazon színvonalon áll), termeli azt az eredményt, amely — a puszta munkafolyamat *eredményét* tekintve — *áruban*, vagyis egy *anyagi termék-*

²⁰ Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az itt kifejtettek a maguk teljességében csak a klasszikus kapitalizmus társadalmára vonatkoznak. Ezúttal nem foglalkozhatunk azzal, hogy például mennyiben igaz a termelő munkás=bérmunkás formula az imperializmus korára, és egyáltalában nem érintjük a termelőmunka problémáját a szocializmust építő társadalmakban. Hasonlóan ehhez: a munkásosztály belső rétegződésének most következő vizsgálata is csak „A tőké”-nek az adott kor viszonyai között maradó interpretálása, és későbbi korokra vagy más társadalmakra semmiképp sem terjeszthető ki. Az interpretáció azonban azért is lényeges kérdés, mert mai vitáinkban is zavar van a klasszikus kapitalizmus bérmunkás osztályának értelmezése körül. (Lásd például *Mód Aladárné*: Korunk és a munkásosztály. Társadalmi Szemle, 1970. 6. sz.)

ben fejeződik ki; és valamennyi munkás együttesen, mint műhely, e termékek eleven termelő gépezete, ahogyan — a teljes termelési folyamatot tekintve — munkájukat tőkére cserélik és a tőkés pénzt mint tőkét, azaz mint magát értékesítő értéket, magát megnövelő értéket termeli újra.

... e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkának a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás* viszonya.”²¹ Mindebből kitűnik, hogy az *anyagi termelés területén* mindazok bérmunkások, akik 1. „közvetlenül az anyagi gazdaság termelésében vannak foglalkoztatva”, 2. „munkájuk megfizetett munkából, plusz meg nem fizetett többletmunkából áll”. Marx az anyagi termelés bérmunkásait aszerint csoportosítja, hogy munkájuk milyen viszonyban van a termelés tárgyával. Eszerint a bérmunkások következő csoportjairól beszélhetünk: a közvetlenül termelő-, a nyersanyagot feldolgozó munkások, a különböző segédmunkákat végzők, akik a feldolgozást segítik, a felügyelő munkások, a szellemi munkások, a mérnökök. Nyilvánvaló, hogy a feldolgozó munkások, a segédmunkások és a mérnökök munkája egyértelműen megtestesül az áruban. Problematisztabb a felügyelők helyzete. Bérüket Marx a tőkés termelés improduktív költségeihez számítja.²² A produktív-improduktív megkülönböztetés itt nem azonos a termelő—nem termelő munka megkülönböztetésével. Az egyéb adminisztratív dolgozók (bérelszámolók, anyagkönyvelők stb.) munkája szintén ehhez az improduktív részhez tartozik, de ők is bérmunkások.

Az anyagi termelésbe a feldolgozó iparon kívül még a kitermelő ipar, a mezőgazdaság és a szállítóipar sorolható, amelyek munkásai szintén bérmunkások, jóllehet a szállítóiparban a személyszállítást Marx nem tartja termelőmunkának, de ez a megkülönböztetés az osztályszerkezetre vonatkoztatva nehezen tartható.²³ Mindezek a területeken elvégezhető a feldolgozó iparon belül tett megkülönböztetés. Nyilvánvaló az is, hogy a termelőmunka szempontjából (vagyis a tőkeviszonynak alávetettsége szempontjából) nem a kistermelő, a feldolgozó stb. ipar megkülönböztetése a lényeges, hanem az *anyagi termelés összefolyamatában elfoglalt hely*.

A kitermelő, a mezőgazdasági, a feldolgozó és a szállítóipar megkülönböztetése feltétlenül értelmes absztrakció, a legjelentősebben azonban a mezőgazdaság különült el Marx korában, hiszen erőteljesen jelentkeztek a mezőgazdaságban még meglévő feudális maradványok. Ezért volt különös jelentősége az agrárproletariátus külön réteggé váló kezelésének. Az agrárproletariátus életmódjában, kulturálódásában, képzettségében stb., tehát a társadalmi rétegződésemélet több dimenziójában is, a parasztsághoz, illetve a mezőgazdaságban dolgozók egészéhez áll közel.

A termelés területén a másik nagy szféra a nem anyagi termelés: „A nem anyagi termelésben, még ha teljesen cserére történik is, tehát *árukat* termel, két eset lehetséges:

1. Olyan *árukat*, használati értékeket eredményez, amelynek a termelőktől és a fogyasztóktól különböző önálló alakjuk van, tehát a termelés és a fogyasztás közt egy időközön át fennállhatnak, ebben az időközben

²¹ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 374. old.

²² Lásd Marx: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. 321. old.

²³ Lásd Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 374—375. old.

mint *eladható* áruk forgalomban lehetnek... Többnyire megmaradt itt a dolog annál a tőkés termelés felé vezető *átmeneti formánál*, hogy a különböző tudományos vagy művészeti termelők, kézművesek vagy hivatások, egy közös kereskedőtőke, a könyvkiadók tőkéje számára dolgoznak — olyan viszony ez, amelynek a voltaképpeni tőkés termelési módhoz semmi köze nincs, és formailag sincs még ennek alávetve...

2. A termék nem választható el a termelés aktusától, ez az eset például valamennyi előadóművésznél, szónoknál, színésznél, tanítónál, orvosnál, papnál stb. Tőkés termelési mód itt is csak csekély terjedelemben érvényesül, és a dolog természeténél fogva csak néhány területen érvényesülhet... A tőkés termelésnek e területén megnyilvánuló mindezen jelenségei a termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók.²⁴

A nem anyagi termelés területén dolgozók tehát, ha egy vállalkozó számára termelő munkásokként, bérmunkásokként is jelennek meg, de „közönységük” (színházi nézők, tanulók, betegek, peres felek, hívók stb.) számára művészek, orvosok, papok, tanítók, ügyvédek stb., tehát mint nem termelők jelentkeznek. A tőkés termelésnek, a tőkeviszonynak tehát azért nincsenek teljesen alávetve, mert a nem anyagi termelés területén dolgoznak, s ezen a területen a munkafeltételek és a munkaképesség nem válik el teljesen.²⁵

Rátérve a forgalmi folyamat munkásainak helyzetére, Marx kifejti,²⁶ hogy a kereskedelmi munkás bérmunkás, de különbözik a termelésben foglalkoztatott bérmunkástól, termelő munkás, meg nem is. A kereskedelmi munkás nem termel közvetlenül értéktöbbletet, de közvetve termelő munkás és munkáltatójának közvetlenül profitot termel. *A kereskedő számára a kereskedelmi munka tehát közvetlenül termelőmunka*, de közvetve mindenki számára az.

A forgalmi folyamatban részt vevő munkás tehát maga is bérmunkás, bár épp a termelőmunka, a tőkeviszonynak való alávetettség szempontjából különbözik a termelésben részt vevő bérmunkásoktól. A nagyobb kereskedelmi egységek megjelenésével a kereskedelmi munkásokon belül is megjelennek a felügyelők, a kereskedelem mérnökei (közgazdászok), a kereskedelmi segédmunkások. Ez azonban a klasszikus kapitalizmus idején még csak részleges.

Ezek után áttérhetünk az igazgatók helyzetének vizsgálatára. Egyfelől: „a valóban működő tőkés pusztá igazgatóvá, idegen tőke kezelőjévé, a tő-

²⁴ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 373. old.

²⁵ A részletesebb analízis természetesen néhány problémát is felvet: például a tömegkultúra, a szórakoztatóipar a művészeket is egyre jobban a tőke uralma alá vonja, a tudományos-technikai forradalom a tudósokat is „átirányítja” az anyagi termelés területére, illetve az egész műszaki értelmiség helyzetét megváltoztatja. A jogász mint vállalati jogtanácsos szintén az anyagi termelés területén tevékenykedik mint nem anyagi termelő, vagy ellenkező irányban a mérnök is kiszakadhat az anyagi termelés területéről akár mint oktató-mérnök, akár mint mérnök-tudós. Ezeknek vizsgálata azonban részben nem a klasszikus kapitalizmus analíziséhez tartozik. részben nem fér a jelen tanulmány keretei közé.

²⁶ Lásd Marx: A tőke. III. köt. 296. old.

ketulajdonos pedig puszta tulajdonossá, puszta pénztőkéssé változik át”²⁷ — írja Marx a részvénytársaságok szerepe kapcsán. Vagyis az igazgató itt mint tőkés, tulajdon nélküli tőkés jelenik meg. Másfelől: „A profit tehát... így pusztán mint idegen többletmunka elsajátítása jelenik meg, amely abból származik, hogy a termelési eszközök tőkévé válnak, azaz a valóságos termelővel szemben elidegenülnek s mint idegen tulajdon ellentétbe kerülnek valamennyi, a termelésben valóban részt vevő egyénnel, az igazgatótól egészen az utolsó napszámosig.”²⁸ Az igazgató itt mint bérmunkás jelenik meg. Ebből a kettős helyzetből adódik, hogy az igazgatók ámeneti réteget alkotnak, de e réteg átmeneti jellegében is elsősorban a tőkéshez tartozik.

Valahogy az a helyzet, hogy éppúgy, mint ahogy „a pénztőkéssel szemben az ipari tőkés munkás”, a tőkéssel szemben az igazgató is munkás. A szövetkezetek igazgatóinak semmi köze a tőkészekhez, hiszen a munkások mint a termelés szervezőjét foglalkoztatják, a tőkésüzemben azonban az igazgató nemcsak a munka szervezőjeként, vezetőjeként, felügyelőjeként, hanem elsősorban „a tőke képviselőjeként jelenik meg” a munkásokkal szemben.²⁹

A termelés és a forgalom folyamatában sajátos helyzetük van a parasztnak, a kisárutermelőnek és a kiskereskedőnek. Nyilvánvaló, hogy munkájuk általános értelemben termelőmunka, azonban a tőkés termelés értelmében nem az, hiszen a tőkeviszonynak nincs alávetve.

„De hogyan áll hát a dolog az önálló kézművesekkel vagy paraszttal, akik nem alkalmaznak munkásokat, tehát nem mint tőkésék termelnek? Vagy — ahogy a parasztnak esetében mindig (de nem például egy kertész esetében, akit házamba fogadok) — *árutermelők*, és én megveszem tőlük az *árut*, amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy például a kézműves megrendelésre szállítja az árut, a parasztnak pedig eszközeihez mérten gondoskodik kínálatról. Ebben a viszonyban mint áruk eladói, nem pedig mint munka eladói lépnek velem szembe, s ennek a viszonyknak nincs semmi köze tőke és munka cseréjéhez, tehát *termelő és nem termelő munka* különbségéhez sem, amely pusztán azon alapul, hogy a munkát pénzre mint pénzre vagy pénzre mint tőkére cserélik-e. Ezek tehát nem tartoznak sem a *termelő*, sem a *nem termelő* munkások kategóriájába, ámbar *árutermelők*. De termelésük nincs a tőkés termelési módnak alávetve... A független parasztnak vagy kézművest szétvágják két személyre. Mint a termelési eszközök birtokosa tőkés, mint munkás a saját maga munkása. Tehát mint tőkés bért fizet önmagának és profitot húz tőkéjéből, azaz kizsákmányolja önmagát mint bérmunkást és az értéktöbbletben megfizeti önmagának a sarcot, amellyel a munka a tőkének tartozik. Esetleg még egy harmadik részt is fizet magának mint földbirtokos (járaadékat) . . .”³⁰

A kisárutermelők rétegét tehát a következők jellemzik a) *árutermelők*, b) *mint áruk és nem mint munka eladói lépnek a piacra*, c) *nincsenek a tőkés termelési módnak alávetve*, d) *egyszerre tőkésék, bérmunkások és*

²⁷ Ugyanott, 432. old.

²⁸ Ugyanott.

²⁹ Ugyanott, 384—385. old.

³⁰ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész. 370—371. old.

földtulajdonosok. Ezen utóbbi különbség a kézműves és a paraszt között, tehát kettőjük különbségének lényege nem az ipar és a mezőgazdaság és nem a falu és a város különbsége, hanem a földtulajdon, illetve a földjáradék, amelyet a paraszt önmagának fizet.

Egyúttal ez a réteg azért csak réteg, mert termelési viszonyai nincsenek közvetlen alávetve a tőkeviszonynak, nem hordozzák az adott társadalom alapvető termelési viszonyait, vagyis Marx szavaival „itt egy sajátossággal találkozhatunk, amely jellemző egy olyan társadalomra, amelyben a termelési mód egyik meghatározottsága uralkodó, bár ugyanakkor nem minden termelési viszony van neki alávetve.”³¹

Ehhez a réteghez tartoznak a kiskereskedők is, akik az első két csoporttól abban térnek el, hogy a forgalmi folyamat résztvevői csupán, azonban lényeges jellemvonásaik megegyeznek a kiárutermelőkével.

Végezetül a *tőkés termelés* rendszerén kívül állnak mindazok, akik különböző szolgálatokat végeznek bizonyos juttatások fejében. Ide tartoznak az államhivatalnokoktól a katonaság és a rendőrség állományán keresztül a cselédekig és háziszolgákig mindazok, akiknek tevékenysége nincs közvetlen kapcsolatban a termeléssel. Munkájuk csak annyiban kapcsolódik a termeléshez, amennyiben mint kiszolgálói, lehetővé teszik azt. Belső rétegződésük (ha egyáltalán értelme van itt a szónak, hiszen így egy társadalmi rétegbe kerül a tábornok és cseléd lány) is aszerint lehetséges, hogy a tőkés termelés egészének, és így a tőkésosztálynak kiszolgálói, vagy csak az egyes egyének. Ez a különbség azonban olyan nagy, hogy az előbbi elengedhetetlen magának a tőkés termelésnek szempontjából, az utóbbi pedig elhanyagolható és lényegtelen. Ezért helyes, ha itt két külön réteget, az államapparátusban dolgozók és a szolgák rétegét különböztetjük meg, jóllehet mindkettő a termelésen kívül áll. Ez annál is indokoltabb, mivel az államapparátusban jórészt maguk a tőkés (illetve a földbirtokosok és értelmiségiek) kerülnek, akár személyesen, akár rokonságuk révén. S ha már szóba került a rokonság: a nem dolgozó feleségek, a növekvő gyermekek nyilvánvalóan férjük, apjuk osztályhelyzetének részesei örökösei, bár a termelés szempontjából ők sem értékelhetők.

Összefoglalva, a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezete a következő:

Három nagy osztály van: a földtulajdonosok, a tőkésék és a bérmunkások osztálya, amelyek közül az utóbbi két osztály a *tőkés termelési mód lényegéből következik*, a földtulajdonosok osztálya pedig csak utólag, járulékosan, a természeti erők által került bele ebbe a viszonyba. A *tőkésosztályon belüli tagozódás* — a tőkeviszonynak való alávetettség mikéntje szerint — a *termelő és a forgalmi folyamatban részt vevő tőkésék* megoszlása, s ezen belül különül el az *ipari és a mezőgazdasági (bérlő) tőkés*, illetve a *pénztőkés és az áruval kereskedő tőkés*. A *bérmunkások osztályán belül* is a lényeges elkülönülés a *termelő- és forgalmi folyamatban részt vevő bérmunkások* között van. Ezen belül — ismét a tőkeviszonynak való alávetettség szempontjából — a *termelő* (kitermelő, feldolgozó stb.) *munkás, a segédmunkás, a felügyelő és adminisztratív munkás és a szellemi munkás*, a mérnök elkülönülése. A termelő munkásokon belül lényeges (de a többi rétegnél is megtalálható) a *mezőgazdasági és az ipari*, valamint

³¹ Ugyanott, 371. old.

a kitermelő és szállító munkásokra való tagozódás. A tőkeviszonynak alávetett még az *igazgatók* rétege, ők azonban átmenetet jelentenek a bér munkások és tőkésék között, az egyik számára tőkésként, a tőke képviselőjeként, a másik számára bérmunkásként jelennek meg.

A *nem anyagi termelést* a tőke nem hajtja teljesen uralma alá, és így az itt dolgozók külön rétegeként jelentkeznek. A tőkés termelés össz folyamatában sajátos szerepe van a *kisárutermelő rétegnek* (ideértve a forgalmi folyamatban dolgozó kiskereskedőket is), amely az anyagi termelés területén mint áruk és nem mint munka eladója lép fel, és így közvetlenül nem kapcsolódik a *tőkeviszonyhoz*.³² Végül a *termelés területén kívül* állnak egyfelől az *államapparátus dolgozói*, másfelől a *szolgák*.

Ezek az osztályok és rétegek azonban nem csupán (s nem is elsősorban) elkülönülésük alapján tűnnek elénk, hanem egymáshoz való viszonyukban. *Tagozódásuk alapja nem egymástól való eltérésük, hanem a tőkeviszonynak való alávetettségük, illetve alá nem vetettségük, vagyis a tőkés termelés egészéhez és egymáshoz való viszonyuk.* Azzal, hogy a társadalmi struktúrát a tőkeviszony megnyilvánulása alapján irtuk le, a társadalmi csoportok közötti viszonyt is leírtuk, s ez a viszony — a gazdasági anatómiában — magában rejtje a társadalom ökonómiai mozgástörvényeit is. Kitűnik, hogy a társadalom mozgását meghatározó fő ellentét a tőke és a munka, a tőkésék és a bérmunkások ellentéte, kitűnik, hogy a termelő munkások képviselhetik a legelszántabban a tőke elleni harcot, mivel ők a tőkeviszonynak a leginkább alávetettek, bár esetleg nem a legjobban kizsákmányoltak és nem is a legrosszabbul élők. Világos, hogy az osztályharc a tőkés társadalomban nem egyszerűen a szegények és a gazdagok, hanem a tőke és a munka harca. S ebből a struktúrából az is kitűnik, hogy a többi társadalmi csoport gazdasági helyzetét tekintve hogyan viszonyul ehhez a harchoz.

Marx mindenekelőtt a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezetét vizsgálta. Ez nemcsak annyiban igaz, hogy kutatásainak centrumában kora társadalma állott, hogy csak a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezetének adta teljes leírását, hanem annyiban is, hogy a marxi osztályfogalom megalapozása is egybeesik a klasszikus kapitalizmus gazdasági-társadalmi analízisével. *A Marx által adott osztályszerkezet tehát nem alkalmazható a maga konkrétságában semmilyen más társadalomra sem. Azonban Marx a klasszikus kapitalizmus gazdasági-társadalmi analízise közben, a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezetének vizsgálata közben az osztályfogalom és az osztályszerkezet általános megalapozását is adta.* Marx kutatásának történelmi konkrétsága — az absztrakció szintjén — azt is jelenti, hogy a történelmi folyamatok „általános”-a is mindig „konkrét”-ként jelentkezik. Többek között ezért sem — mint ahogy egyes polgári bírálói állítják — pusztán 19. századi társadalomfilozófia a marxizmus.

³² A szóhasználatban e két utóbbi réteg — sokszor még a bérmunkások némely rétegével is kiegészülve — középosztályként jelenik meg. Ez a fogalom azonban teljességgel összemosza azokat a termelésből eredő tényleges különbségeket, amelyeket a fentiekben tárgyaltunk, s ezért a fogalom használata a tényleges analízisben véleményünk szerint kerülendő, bár szemléletessége miatt akkor, amikor nem kiemeltan az ökonómiai struktúra elemzéséről van szó, használható is.

Láttuk, hogy a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezetének felvázolásához Marx számára a tőkeviszony volt az alapkategória, és a társadalmi struktúra analízisében a tőkeviszonyhoz kapcsolódásból, a tőkeviszonynak való alávetettségéből indult ki. A tőkeviszony pedig nem más, mint egy meghatározott termelési viszony. Másfelől a tőkeviszony azt jelenti, hogy a munkafeltételek el vannak szakítva a munkaképességtől. Vagyis a tőkeviszony az anyagi munkafeltételek és a munkaképesség, a termelés anyagi feltételei és a termelő speciális viszonya. A termelési feltételek és a termelő, illetve a termelési feltételek vonatkozásában a termelők egymás közötti viszonya azonban nemcsak a tőkeviszonynak mint speciálisnak döntő kérdése, hanem minden termelési viszonynak. „Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya — e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkamód meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg — az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek . . . rejtett alapját megtaláljuk.”³³

A termelési viszonyok tehát — legáltalánosabb szinten — a termelési feltételek tulajdonosai és a közvetlen termelők közötti viszonyok, és a termelési viszonyok mindenkori formája a munka társadalmi termelőerejének felel meg. Ezek alapján világos, hogy: „A tőkés termelési mód . . . történelmileg sajátosan meghatározott termelési mód; hogy miként minden más termelési mód, ez is a társadalmi termelőerők és fejlődési formák adott fokát tételezi fel mint történelmi feltételét . . . ama viszonyoknak (ti. a termelési viszonyoknak — K. T.), amelyekbe társadalmi életfolyamatukban, társadalmi életünk termelésében lépnek az emberek egymással . . .”³⁴ *A termelési mód tehát a termelőerők adott fejlettségi fokát mint az adott termelési viszonyok feltételét feltételezi.*

Továbbá: Tőkei Ferencnek „A tőke” és a „Grundrisse” alapján adott interpretációját elfogadva: „. . . a termelési mód totalitásának három fő mozzanata: az *egyének*, mindenkori *közösségeik* és a *termelési eszközök* . . . Mindhárom mozzanat egyaránt mozzanata a termelőerőknek (mint tartalomnak) és a termelési-társadalmi viszonyoknak (mint formának) s mind a három csak a másik kettővel való vonatkozásban létezik . . . ha a termelési viszonyokról beszélünk egyben a termelőerőről beszélünk, mert hiszen a forma nem más, mint a tartalom *meghatározása*, materiából tartalommal emelése.”³⁵

Visszatérve a munkafeltétel és a munkaképesség elválasztására, Marx „A tőké”-ben írja: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniök kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait.”³⁶

A termelési viszony a termelők és a termelési eszközök (illetve ezek meg-

³³ Marx: A tőke. III. köt. 759. old.

³⁴ Ugyanott, 839. old.

³⁵ Tőkei Ferenc: A társadalmi formák elméletéhez. Budapest 1971. 71—72. old.

³⁶ Marx: A tőke. II. köt. 37. old.

személyesítői) közötti viszony. A kettő egyesülésének különös módjai — amelyek a termelőerők adott fejlettségi szintjétől függenek — adják a különböző termelési módokat.

A termelési viszonyok tehát azok a viszonyok, amelyekbe az emberek „életük társadalmi újratermelése során lépnek egymással”, illetve azok a viszonyok, amelyek közepette a termelő egyesül a termelési eszközökkel. A termelési viszony tehát nem egyszerűen összetevője a termelési módnak, ellenkezőleg — lényegét tekintve — ő maga a termelési mód, a termelési mód egyfajta megjelenése, amely formai oldalként magában foglalja a tartalmat, a termelőerőket, és a termelőerők adott fejlettségi fokát adott viszonyokkal meghatározva az adott termelési módot feltételezi.

Hasonlóan ehhez: a termelési viszonyok sem bonthatók elemekre, illetve a tulajdonviszonyok, a munkamegosztási viszonyok és az elosztási viszonyok nem mechanikus összetevői a termelési viszonyoknak. A végéről kezdve: „az elosztási viszonyok lényegében azonosak e termelési viszonyokkal, ezeknek a másik oldalát alkotják . . .”³⁷ Hasonló a helyzet a tulajdonviszonyokkal: „A tulajdon tehát eredetileg — ázsiai, szláv, antik, germán formájában egyaránt — azt jelenti, hogy a dolgozó (termelő, illetve magát újratermelő) szubjektum úgy viszonyul termelése vagy újratermelése feltételeihez, mint amelyek az övéi.”³⁸ Vagyis a tulajdon a dolgozó szubjektum és a termelés feltételeinek viszonyát fejezi ki, épp úgy, mint a termelési viszony. A tőkés termelés azzal, hogy szétválasztja a munkát és a tőkét, és azokat különböző embereknek, embercsoportoknak „adja” — szétválasztja a termelőt és a termelési feltételeket is, de megint ezek viszonya a termelési viszony. A tulajdonviszony tehát — hasonlóan az elosztási viszonyhoz — nem más, mint maga a termelési viszony. Az első esetben a termelési eszközök, a második esetben a szélesen értelmezett fogyasztási eszközök elosztásáról van szó. Mindkettő a termelési viszonyoktól függ, helyesebben: mindkettő a termelési viszonyok más-más oldalát fejezi ki.

Bonyolultabb a helyzet a társadalmi munkamegosztási viszonyokkal. Előszörban azért, mert különböző dolgokra használjuk — s használta Marx is — a munkamegosztás fogalmát. „Ha csak magát a munkát tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi termelésnek nagy nemeire — földművelésre, iparra stb. — való szétválását általános munkamegosztásnak, e termelési nemeknek fajokra és alfajokra való különülését különös munkamegosztásnak és a munkának egy műhelyen belüli munkamegosztását egyes munkamegosztásnak nevezhetjük.”³⁹ (Az én kiemelésem. — K. T.) Nyilvánvaló, hogy itt valami egészen másról van szó, mint amit a termelési viszonyok kategóriája jelent. Marx maga is utal erre néhány oldallal később: „... a munka manufaktúraszerű megosztása megteremtí . . . a társadalmi munka meghatározott szervezetét, és ezzel egyúttal kifejlesztí a munka új, társadalmi termelőerejét.”⁴⁰ A műhelyen belüli munkamegosztás tehát mint a munka szervezeti kerete a társadalmi termelőerő kifejlesztője, s így maga is a termelőerő kategóriájához tartozik. Hasonló a helyzet az általános és a különös munkamegosztással is. Részletesebb analízis helyett ezúttal

³⁷ Marx: A tőke. III. köt. 839. old.

³⁸ Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Budapest 1953. 30. old

³⁹ Marx: A tőke. I. köt. Marx—Engels Művei. 23. köt. Budapest 1967. 329. old.

⁴⁰ Ugyanott, 342. old.

elégedjünk meg azzal, hogy az általános, különös, egyes munkamegosztás nem tartozik a termelési viszonyok korábban értelmezett kategóriájához, bár például: „A munka műhelyen belüli megosztását megszabja a foglalatosságok elkülönülése, a munka társadalmi megosztása, és az bizonyos értelemben ennek hatása.”⁴¹ A kooperációs munkamegosztást (az általános, különös, egyes munkamegosztás összefoglaló kategóriájaként használva) megszabja a társadalmi munkamegosztás, és a társadalmi munkamegosztás bizonyos értelemben a kooperációs munkamegosztás hatása, viszonyuk tehát éppen az, ami termelőerők és termelési viszonyok kapcsolata. Mit jelent azonban a munka társadalmi megosztása? Az idézetben használt egyes szám alapján joggal következtethetünk arra, hogy a foglalatosságok éppen a tőkeviszonynak, vagyis egy speciális viszonnak való alávetettségük alapján különülnek el, és a lényegesebb elkülönülés a tőkés és a bérmunkás elkülönülése, ami pedig nem más, mint a munkafeltétel és a munkaképesség elkülönülése.

Nyilvánvaló, hogy a napjainkban folyó vitákban is gyakran idézett korai Marx művekben erről a társadalmi munkamegosztásról van szó, amikor például „A filozófia nyomorúsága”-ban Marx arról ír, hogy: „Eredetileg egy teherhordó sokkal kevésbé különbözik egy filozófustól, mint a komondor az agártól. A munkamegosztás az, amely szakadékot hozott létre kettejük között.”⁴² Vagy „A német ideológiá”-ban: „A munka megosztásának különböző fejlődési fokai a tulajdon megannyi különböző formáját jelentik; vagyis a munka megosztásának mindenkori foka meghatározza az egyének egymáshoz való viszonyait is a munka anyagára, szerszámára és termékére vonatkozólag.”⁴³ A teherhordó és a filozófus foglalkozását tekintve eleve is elkülönült egymástól, mégis kevésbé különböztek. A szakadékot az hozta létre kettejük között, hogy a termelési viszonyokban elfoglalt helyük különbözővé vált. Másrészt: a munkamegosztás különböző fokai éppen azért jelentik a tulajdon különböző formáit, az egyének egymáshoz való viszonyait, mert a munkamegosztás, mint társadalmi munkamegosztás, egyfelől szétválasztja a termelőket és a termelési feltételeket, azokat különböző módon egyesíti, másfelől — s ennek alapján — szétválasztja a termelőket és a termelési feltételek birtokosait, tulajdonosait, illetve szétválasztja a termelőket, mint akik különböző módon viszonyulnak a termelési feltételekhez (esetleg maguk is termelési feltételek, mint a rabszolgák), és a termelési feltételek tulajdonosait, mint akik különböző módon birtokolják a termelési feltételeket. Ezért mondhatja joggal Marx és Engels „A német ideológiá”-ban: „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések — az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki.”⁴⁴

Összefoglalva: Marx a klasszikus kapitalizmus osztályszerkezetének vizsgálatakor a tőkeviszonyból indul ki, ami a termelési viszonnak az egyik társadalmi formációra való konkretizálódása. A termelési viszony pedig

⁴¹ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész. 243. old.

⁴² Marx—Engels Művei. 4. köt. Budapest 1959. 139. old.

⁴³ Marx—Engels Művei. 3. köt. Budaest 1960. 77. old.

⁴⁴ Ugyanott 33. old.

nemcsak egy társadalmi formációra alkalmazható, hanem egy általánosítható kategória. A felhasznált kategóriarendszer általánosíthatósága pedig elsődrendű bizonyítéka annak, hogy Marx a kapitalizmus osztályszerkezetének leírása közben a társadalmi struktúra vizsgálatának alapelveit is megadta. Ezek szerint: *a társadalom osztályszerkezetének analizálásában a kiindulópont az adott termelési viszony, vagyis az, hogy az adott társadalomban miként valósul meg a termelők és a termelés anyagi feltételeinek egyesülése.* A termelési viszonyok és az elosztási viszonyok, illetve a termelési viszonyok és a tulajdonviszonyok, valamint a termelési viszonyok és a társadalmi munkamegosztás lényegileg azonos kifejezések. (A kooperációs és a társadalmi — sőt ide vehetnénk még: a természeti — munkamegosztás egymással való kapcsolatát ezúttal nem vizsgálhatjuk.) Mindegyikük a termelők és a termelési feltételek egyesülésére, illetve az egyesülés különböző módjaira vonatkozik. Az egyik a termelés fogyasztásra kerülő részére, a másik a termelés feltételeire, a harmadik magára a termelőtevékenységre vagy a foglalatosságra nézve írja le ugyanazt, amit a termelési viszonyok a termelés egészére nézve leírnak.

Az adott társadalomban azok a csoportok képeznek osztályokat, amelyek a társadalomban általánosan uralkodó termelési viszonyoknak alávetettek — illetve azokat közvetlenül hordozzák — és az osztályok tagozódásának alapja az alávetettség módjában levő alapvető különbség. Más szóval: az adott társadalomban *különböző osztályokat képeznek azok az embercsoportok, amelyek ugyanazon alávetettség jellegében különböznek egymástól.* Osztályon kívüli rétegeket pedig azok az embercsoportok alkotnak — folytatva a klasszikus kapitalizmus marxi elemzéséből leszűrt következtetéseket —, amelyek az uralkodó termelési viszonyoknak *nem teljesen vagy egyáltalán nem alávetettek, és a nem alávetettség módjában különböznek egymástól.*

Playa Girón-i győzelem

Az 1959 januárjában győzelmet aratott kubai forradalom gyorsan felszínre hozta és kiélezte a szigetország és az őt függő helyzetben tartó amerikai imperializmus ellentéteit.

Az első hetekben az amerikai sajtóban megjelent fenyegetőzéseket diplomáciai jegyzékek követték; majd a monopolista vállalatok beruházási tevékenysége lanyhult, illetve megszűnt; mindjobban akadályozták a turizmust és fokozódott a fenyegetőzés gazdasági retorziókkal.

Az amerikai kormány gazdasági támadása 1960 nyarára bontakozott ki. Megtagadták a további cukorvásárlást, egyoldalúan felmondták a cukorkvóta-megegyezést, szigorú korlátozások érvénybe léptetésével minimálisra csökkentették a két ország kereskedelmi forgalmát. Természetesen nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is a forradalmi Kuba elszigetelésére törekedtek. Ezt szolgálta a San José-i értekezlet; a fokozódó Kuba-ellenes propagandakampány, míg végül 1961 januárjában a diplomáciai kapcsolatokat is megszakították Kubával.

Az Amerikai Egyesült Államok Kuba-ellenes koncepciójának és gyakorlatának egyik kiemelkedő csúcса volt a tíz évvel ezelőtt, 1961 áprilisában végrehajtott fegyveres intervenció. S bár az invázió gyorsan vereséget szenvedett, az események sok maradandó tanulsággal szolgálnak. Nem csupán az ünnepi megemlékezés, hanem a kubai forradalom néhány mozzanatának tartalmi felelevenítése céljából emeltük ki az itt közölt részt egy tanulmányból, amely a kubai forradalom külpolitikáját elemzi.

I

Előzmények

1960 végén és 1961 elején hétről hétre nyomon követhető az Amerikai Egyesült Államok agresszivitásának fokozódása Kuba ellen. Erőltetett ütemben folyt a katonai akció előkészítése az amerikai támaszpontokon, ugyanakkor a kubai kormány intézkedéseket tett az agresszió elhárítására. Az ellenlépések most is — mint korábban — kölcsönhatásban voltak egymással. A szélsőséges tervek felülkerekedése az Amerikai Egyesült Államokban még határozottabb és átfogóbb antiimperialista politikát igényelt

és bontakoztatott ki Kubában. Erről a körülményről Guevara így nyilatkozott: „az Egyesült Államok Kubára gyakorolt hatása tette szükségessé a forradalom radikalizálódását. Aki tudni akarja meddig megy el Kuba, kérdezze meg az Egyesült Államok kormányát, meddig akarja eljuttatni.”¹

A kubai forradalom már addig is messzire jutott. A társadalmi fejlődés szakaszhatárhoz közeledett, ezt értékelte a Népi Szocialista Párt Központi Bizottságának 1961 januári ülése. Blas Roca, elemezve a mélyreható társadalmi és gazdasági változásokat, megállapította: „Kuba megszabadult az Amerikai Egyesült Államok politikai és gazdasági uralmától, a félféudális nagybirtokrendszer igájától és bátran, gyorsan halad előre a gazdasági elmaradottság, a monokultúras gazdasági rendszer felszámolásának és az iparosításnak az útján. Megszünteti a munkanélküliséget, növeli a jólétet, a kulturális szintet, megszilárdítja az egyenjogúságot és a szabadságot a nép számára.”²

A reális helyzettel számolva Blas Roca az árulók és az ellenforradalmárok ellen hozott kormányintézkedések fontosságát indokolva arról beszélt, hogy Kubában vannak terroristák, ellenforradalmárok, lázadók és diverzánok. Noha ezek a csoportok nem képviselnek nagy erőt, mégis veszélyt jelentenek mint az imperializmus ötödik hadoszlopa. A helyzet elemzése során arról is szólt, hogy az imperializmus ideológiai zászlaja az antikommunizmus, ezért nagyon fontos az eszmei nevelő munka fokozása.³ Kijelentette, hogy a kubai forradalom antiimperialista jellegű, de nem Észak-Amerika-ellenes.⁴

Az agresszió növekvő veszélye a haladó erők eszmei és politikai közeledése az országon belül a legszorosabb, aktív együttműködésre sarkallta a július 26-i mozgalmat és a kommunista pártot.⁵ Castro által vezetett kormány ekkor már nagymértékben támaszkodott a tapasztalt kommunista vezetőkre; szorgalmazta a külföldi szakemberek munkába állítását is. A legfontosabb helyeken „a második ember” valamely más latin-amerikai, elsősorban argentin, chilei, mexikói kommunista volt. Igyekeztek hasznosítani az ő szakértelmüket. A latin-amerikai szakemberek mellett már munkába álltak a szocialista országokból érkezett specialisták is. Sőt, a fegyveres erők kiképzésében szerepet kapott az 1936-os Spanyol Köztársaság néhány katonatisztje is.

A kubai kormány 1961 elején határozottan fellépett az ellenséges tevékenységgel szemben. Az 1960. dec. 31-én elrendelt katonai készültség, bár

¹ Avanti, 1961. március 19. — Guevara megállapítása a kubai forradalom fejlődésének egyik lényeges elemére utal, amely az adott összefüggésben kétségtelenül fontos. A megállapítás korántsem tekinthető azonban pontosnak. Többek között figyelmen kívül hagyja a belső tényezőket, a szegénység radikalizálódását...

² Informe De Blas Roca En El Pleno Del Comité Nacional Del P. S. P. El 25 De Enero De 1961. 6—7. old.

³ Ugyanott, 30. old.

⁴ Ugyanott, 42. old.

⁵ Nemzetközi Szemle, 1961 május. 10. old. — Fidel Castro Arminio Senolinak adott nyilatkozatában igen pozitívan emlékezik meg a Népi Szocialista Párt tevékenységéről. „A kommunisták hősiességgel harcoltak, sok vért áldoztak Kuba ügyéért. Most lojálisan és testvérként együtt dolgozunk tovább.”

korainak bizonyult, mégis hasznos volt. Növelte a vezetők szervezési tapasztalatait, fokozta a lakosság éberségét és politikai öntudatát. A mozgósítási időszak fő jelszavai is jelzik a felkészülés tartalmát: „Kuba Amerika szabad földje!” „Haza vagy halál!” „Győzni fogunk!” „Le a Jenki imperializmussal!” „Éljenek a szocialista országok!”⁶ stb. Ez utóbbi új elemként mutatja a bel- és külpolitikában végbemenő fordulatot. Raul Roa külügyminiszter február közepén megfogalmazza: Kuba külpolitikájának alapja a szocialista országokkal való együttműködés. Idézte Fidel Castro szavait: „A szocialista országok mentették meg a kubai forradalmat.” Más vezetők is jelezték a szocialista országokkal való kapcsolatok megerősödését.⁷

A kubai kormány egyik legfontosabb külpolitikai akciója, az új esztendő kezdetén, a Biztonsági Tanácsban zajlott le. A december 31-én benyújtott kubai panaszt január 4-én és 5-én vitatták meg. A kubai külügyminiszter közölte, hogy dokumentumok vannak a kezében az amerikai agressziós tervekről. A Biztonsági Tanács nem hozott határozatot. Az angol és a francia küldöttek szerint a kubai vádak a tények nem bizonyították, Chile és Ecuador pedig a két kormány közötti nézeteltérések békés rendezését szorgalmazta.⁸

A helyzet valóban súlyos volt. Minden jel a közelgő katonai konfliktusra utalt. Január 12-i számában a „Frankfurter Rundschau” is kénytelen volt megállapítani: „Az ENSZ köreiben, de még a baráti ENSZ-államok küldötteinek soraiban is nagy a riadalom... az Amerikai Egyesült Államok... cáfolatai ellenére, pénzzel és katonailag támogatja a Miami-ban, de különösen Guatemalában élő Castro-ellenes csoportok intervenció előkészületeit.” A provokáció-sorozatba beletartozott az a terv is, amely szerint „... Kuba körül 150 hadihajó részvételével hadgyakorlatot szándékoznak tartani.” Ugyanez a lap közli De Verona, volt kubai miniszterelnöknek, a kubai emigránsok vezérének újságírók előtt elhangzott nyilatkozatát: „Még nem tűzték ki az invázió időpontját, de legkésőbb nyárig meg kell történnie, mert különben Castro túlságosan megerősödik.” S a cikk szerzője mindehhez hozzáfűzte, „Raul Roa nem minden alap nélkül lépett fel a Biztonsági Tanácsban”. Igen, diplomáciai síkon elvágták a konfliktus rendezésének útját, de az agresszió előkészületei miatt a közvéleményt tájékoztatni kellett...

1961 elején az amerikai sajtó mind nyíltabban írt a Kuba elleni agresszióról. A csapatok kiképzése, a partraszállási terv, a tervezett ellenforradalmi kormány politikai programja ismeretessé vált. Az agresszióra készülődő amerikai politikusok nem tagadták elképzeléseiket. Gyakran nyilatkoztak, fölrajzolták ellenforradalmi politikájuk körvonalait.

1961. január 21-én hivatalba lépett az új amerikai kormány. Kubában az előző napon megszüntették a milícia mozgósítását, egyebek mellett azzal is indokolva, hogy a kormányváltás némi reményt nyújt az elmérgesedett viszony rendezésére. E várakozás irreálisnak bizonyult. Kennedy már január 30-i kongresszusi üzenetében félreérthetetlenül leszögezte: „Gazda-

⁶ Nemzetközi Szemle, 1961 május. 12. old.

⁷ Kivétel volt Jugoszlávia, amellyel a fegyverszállítási tárgyalásaik elhúzódtak. Végül a jugoszlávok közölték: Nem áll módjukban a kubai igényeket kielégíteni.

⁸ MTI Külpolitikai Dokumentációs füzetek. 1961. 21. sz. 42. old.

sági és kereskedelempolitikai kérdésekről mindenkor tárgyalhatunk, arról azonban soha, hogy ezen a féltekén valahol kommunista uralom valósul meg... Latin-Amerikában kommunista ügynökök, alig 90 mérföldnyire partjainktól, Kubában támaszpontot létesítettek." Majd hozzáfűzte: „Unnepélyes kötelezettséget vállaltunk... a testvérköztársaságokkal vállvetve távol tartunk egész Amerikánktól minden ilyenfajta idegen uralmat és minden zsarnokságot.”⁹

Ha az üzenet nem is utalt közvetlenül az intervencióra, mégis nyilvánvalóvá tette, hogy az új kormány folytatni kívánja a korábban kidolgozott Kuba-ellenes politikáját. Változás más, nem lebecsülendő vonatkozásban történt. Március 13-án került nyilvánosságra Kennedy új latin-amerikai politikai terve, a tízéves fejlesztési program, amely a „Szövetség a haladásért” nevet kapta. Ez, a korábbinál nagyvonalúbb, általuk a Marshall-tervhez hasonlított program mindenekelőtt Kuba ellen irányult.

Rusk külügyminiszter már februárban jelezte egy sajtóértekezleten: „A maximális hatékonyság érdekében átszervezzük és racionalizáljuk a különböző segélyezési és beruházási programjainkat.”¹⁰ A Kennedy-féle terv „nagyvonalúsága” azonban felülmúlta az előzetes várakozásokat. Indokai fellelhetők Kennedy március 15-i, Latin-Amerikáról szóló üzenetében, amely minden szépités nélkül beszél a „testvérországokban” élő népek nyomoráról. „Az egy főre jutó évi nemzeti jövedelem 270 dollár, s milliók esetében a 70 dollárt sem éri el... A gyerekek 50 százaléka nem járhat iskolába... A lakosság fele analfabéta... Van ország, ahol a lakosság 80 százaléka viskókban és barakkokban él... Mivel a lakosság szaporulata igen gyors, 1980-ban 400 millióan fognak élni a latin-amerikai országokban... , nehéz feladat megakadályozni az életszínvonal süllyedését.”¹¹

A Kennedy-féle fejlesztési terv elképzelése szerint a nemzeti jövedelmet évi 5 százalékkal kellene növelni. Ehhez a helyi források mozgósítása mellett az Amerikai Egyesült Államok segítségére van szükség. Tíz év alatt 20 millió dollár beruházással ez elérhető, sőt — mint mondotta — fontos oktatási, egészségügyi reformokat is meg lehet valósítani.¹²

Nem céloM a Kennedy-féle program részletes ismertetése. Azt azonban le kell szögezni, hogy a tervvel — amelyre szánt összeg nem túlzottan tért el a Castro által 1959 májusában javasolt 30 milliárd dollártól — akarták megvalósítani Kuba teljes elszigetelését. Egy más, nem forradalmi alternatívát akartak elfogadtatni Latin-Amerikával az akut gazdasági és társadalmi problémák megoldására. Mint ismeretes, főleg a nemzeti burzsoáziára, általában a közepretekre a terv hatott, tehát a katonai agresszió előkészítését, a haladó erők megosztását segítette elő.

Az amerikai kormány, az agresszió sikeres előkészítése érdekében a „Szövetség a haladásért” terv meghirdetése mellett még egy intézkedést fogantatosított. A kezében levő óriási propagandahálózat lehetőségeinek „jobb”

⁹ John F. Kennedy kongresszusi üzenetei és fontosabb beszédei. MSZMP KB Pártfőiskolája, 1966. 3—4. old.

¹⁰ New York Times, 1961. február 7.

¹¹ New York Times, 1961. március 15; John F. Kennedy kongresszusi üzenetei és fontosabb beszédei. MSZMP KB Pártfőiskolája, 1965. 8—16. old.

¹² Ugyanott.

kiaknázásával fokozott figyelmet fordított a latin-amerikai közvélemény „megdolgozására”. Az 1953-ban megalakított ügynökségnek, az USIA-nak a legnagyobb befolyása Latin-Amerikában volt; 1300 rádióállomást tartott kezében, óriási mennyiségű propagandaanyagot adott ki. 1961-ben, a kubai forradalom hatásának ellensúlyozására, jelentősen növelte a spanyol nyelvű propaganda tevékenységét.

Az Amerikai Egyesült Államok propagandahadjárate elsősorban és közvetlenül Kubát vette célba. Olyan belső légkör kialakításán munkálkodtak, hogy a lakosság belefáradjon az állandó feszültségbe, növekedjen a bizonytalanság, továbbá bizalmat akartak ébreszteni az inváziós csapatok iránt. A kampány során jól szervezett, korszerűen felszerelt, viszonylag nagy létszámú egység partraszállásáról beszéltek, amely képes a jelenlegi rendszer megdöntésére.

A propagandakampány eredményeként az agressziós terv csaknem minden fontos részlete ismeretessé vált. Az ő forrásaikból tudjuk, hogy április elején az előkészítő műveletek befejezéshez közeledtek. Kövessük a partraszállást megelőző utolsó két hét eseményeit, kizárólag a burzsoá sajtó közlései nyomán.

Április 5-én a „New York Times”-ben két cikk jelent meg Kubáról. Az első az „Amerikai Egyesült Államok Kuba ellen”, a második a „Fehér Könyv háttere” címmel. Mindkettő az úgynevezett Fehér Könyv tartalmát és jelentőségét méltatja. E „dokumentum... szerint a »kubai forradalom tekintélyuralmi rendszerre alakult át«, amelynek fennmaradása a kínai—szovjet tömbtől függ”. A könyv elemzi a forradalom fejlődését, hangsúlyozza az Amerikai Egyesült Államok felelősségét az események alakulásában, majd egy érdekes fordulattal kijelenti: „Nem az ok, hanem az okozat a fontos... a forradalom súlyos és sürgős kihívást jelent... egyértelmű és valóságos veszélyt” képvisel az Egyesült Államok számára.

A második cikk közlése szerint Kennedy, Rusk és Allen Dulles hagyta jóvá a Fehér Könyvet. Elfogadták a felkelők tervét, beleértve az időpont meghatározását. Ez utóbbira érdemes figyelni, ugyanis a kudarc után leginkább e téren gyakoroltak önbírálatot. Az április 5-i cikkben azonban még így érveltek a támadás sürgőssége mellett: „... a Karib-tenger térségében hat hónapon belül olyan erőviszonyok alakulnak ki, hogy az akkori katonai helyzettel csupán a nyugati félteke katonai erőinek — beleértve az Amerikai Egyesült Államokat is — nagyarányú inváziója tudna megbirkózni.” Ilyen helyzetet nem óhajtottak teremteni. Kennedy „nem kíván haditengerészeti gyalogosokat partra szállítani Kubában” — olvasható a lapban.

Ezzel elérkeztünk az inváziós terv sarkpontjához: milyen volt a viszonya valóságban az Amerikai Egyesült Államoknak ehhez a készülő akcióhoz? Hiszen Kennedy többször is megerősítette: közvetlenül saját katonai erővel nem fognak részt venni az akcióban. „Távol fogják tartani az amerikaiakat, mert nem lenne jó, ha belekeverednénk.” Sőt ezt is mondotta: „... nem fogják megengedni az invázióknak az Amerikai Egyesült Államok területéről való megindítását.”¹³ A lap szerint számos kérdés nyitva maradt. Többek között az anyagi támogatás, a fegyverekkel való ellátás, a fel-

¹³ New York Times, 1961. április 12.

kelők támogatása a partraszállás után stb. Egyéni adományokra utaltak; együttérzést mutatva arra célozgatnak, hogy nem meglepő, ha most azok a monopóliumok, amelyeknek tulajdonát Kuba államosította, anyagi segítséget nyújtanak az emigráns szervezeteknek.

A valóságban az Amerikai Egyesült Államok kormánya közvetlenül is adott fegyvereket. A kiképző táborok közötti légihidat katonai repülőgépekkel tartották fenn. A kiképzést amerikai tisztek és altisztek végezték. Közülük nem egy Délkelet-Ázsiában és a világ más térségében szerzett speciális katonai tapasztalatokat.

A hivatalos magatartás és a hivatalos nyilatkozatok mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert azok az Amerikai Egyesült Államok körülhatárolt szerepére, a közelgő háború korlátozott jellegére utaltak. Minden egyéb tervet a legfelső amerikai vezetés jóváhagyott, és megadta az általa szükségesnek ítélt támogatást.

Az előbbi megállapítások valóságát a „New York Times” is bizonyítja. „A Fehér Könyvre úgy tekintenek — olvasható a lapban, — amely... a kubai dráma egyik erőszakos új felvonása előtt felhúzta a függönyt.” Egyben közli Kennedy döntését: „... teljes mértékben támogatják a Castro-ellenes szervezet fegyveres akcióját. E szervezet vezetőjévé dr. José Miro Cardonát nevezték ki, aki ellenfele volt Batista diktátornak, és aki a kezdeti szakaszban együttműködött Castro rendszerével. Őt tekintik a létrehozandó kormány fejének is... rövideesen várható dr. J. M. Cardona... erőinek nagyobb szabású offenzívája”¹⁴ — olvasható a lapban.

Ez az április 10-i cikk részletesen ismerteti a felkelők tervét is. Erős híd-főt szándékoznak létesíteni az ország középső részén, Havanna és Santiago de Cuba elszigetelése céljából. Az akció sikere esetén kormányt alakítanak, „a háborús állapotokra való tekintettel” a Castro-ellenes kormányokkal diplomáciai kapcsolatot létesítenek és az ő segítségükkel leverik a hatalmon levő kormányt. „Az Amerikai Egyesült Államok kormánya mindenestre elkötelezte magát az új, demokratikus (vagyis ellenforradalmi — K. Gy.) kormány támogatása mellett.”¹⁵

Ugyanezen a napon — április 10-én — a „New York Herald Tribune” közölte dr. Cardona felhívását. Idézem fontosabb részeit: „Kubaiak! Országunk egy külföldi hadsereg megszállása alatt áll, amely a forradalom árulóit szolgálja. Dicső felszabadítóink iránti kötelezettségünk, hogy eltávolítsuk a zsarnokot hazánk földről... ”

Az Isten nevében biztosítunk mindannyiatokat... a győzelem kivívása után békét, emberi szolidaritást, általános jólétet teremtünk, és teljes mértékben tiszteletben tartjuk minden kubai méltóságát. A kötelesség háborúba szólít bennünket kubai fivéreink kivégzői ellen.” (Kubában a gyilkos ellenforradalmárokat — elsősorban a Batista-rendszer főbűnöseit végezték ki.) Ha a felhívás nem is tartalmazta — hiszen azt a kubai népnek címezték, — de a sajtóértekezleten Cardona világosan megmondta azt is, hogy a forradalmi kormány számos intézkedését hatálytalanítják. Ez természetesen az államosítási törvényekre is vonatkozott.

¹⁴ New York Times, 1961. április 10.

¹⁵ Ugyanott.

Az invázió

Április közepén az ellenforradalmi erők elérkezettnek látták az időt a katonai akció elkezdésére. Ennek nyitányára április 15-én került sor. A Fidel Castro kubai miniszterelnök által aláírt hivatalos közlemény szerint „1961. április 15-én... reggel hat órakor, észak-amerikai gyártmányú B—26-os repülőgépek... párhuzamosan bombázták... Havannát, San Antonio de los Banos-t és Santiago de Cubát.”¹⁶

E súlyos órában Guevara felhívással fordult Kuba lakosságához. „... most sokkal inkább mint korábban bármikor, egyik kézzel a fegyvert kell megragadni, a másikkal pedig fegyelmezetten kell dolgozni, jobban, mint eddig. Az imperializmus közelsége miatt semmi sem lehetetlen.”¹⁷

Másnap, a bombatámadás áldozatainak temetésén Fidel Castro beszédet mondott. Nagy önfegyellemmel beszélt az Amerikai Egyesült Államokról. „Mi tudunk különbséget tenni — mondotta — a más népeket kizsákmányoló, a világ nagy anyagi eszközeit megkaparintó és a között az Egyesült Államok között, amely munkával terem jótétet.” Ugyanakkor élesen elítélte az imperialisták gaztetteit. „A tettesek jenki repülőgépek voltak és jenki bombákat dobtak Kuba területére.”¹⁸

E beszédnek fontos új eleme: itt jelentette be először, hogy a forradalom új, szocialista szakaszához érkezett. „Munkás és paraszt elvtársak, ez a forradalom a szegények demokratikus és szocialista forradalma.”¹⁹

A bombatámadást követően a kubai kormány azonnal az ENSZ-hez fordult segítségért az agresszió elhárításához...

A légitámadás csak a kezdet volt. A „New York Times” április 17-i számában olvashatjuk: „Az április 15-én lezajlott légitámadások, amelyeket a felkelők egyesült államokbeli parancsnoksága hangolt össze, fontos mérföldkönek tekintendők... ezek után még többel kell számolni.” A „még több” nem sokáig váratott magára. Az idézett cikk megjelenésének napján, 1961. április 17-én, helyi idő szerint hajnali 5 órakor Kuba több pontján történt partraszállással megkezdődött a katonai intervenció.

A kubai kormány a támadás hírére riadókézsültséget rendelt el és megtette a szükséges intézkedéseket az ellenséges erők felszámolására. Castro miniszterelnök még aznap felhívással fordult a kubai néphez: „Inváziós erők támadják tengerről és levegőből hazánk különböző pontjait, repülőgépek és hadihajók támogatásával. A népfelkelő hadsereg és a nemzeti forradalmi milícia dicsőséges katonái már mindenütt harcban állnak az ellenséggel, ahol partraszálltak.”²⁰

¹⁶ Playa Girón. Derrota Del Imperialismo. La Habana 1961. I. köt. 15. old. (A továbbiakban: Playa Girón.)

¹⁷ Ugyanott, 19—20. old.

¹⁸ Ugyanott, 53. old.

¹⁹ Ugyanott, 76. old.

²⁰ A kiáltvány a továbbiakban így hangzik: A zsoldosok „azért jöttek, hogy elragadják tőlünk a földet, amelyet a forradalom adott a parasztnak és a szövetkezet dolgozóinak. Harcolunk; hogy megvédjük a parasztnak és a szövetkezeti dolgozóknak föld-

A továbbiakban Castro világosan megfogalmazta az intervenció célkitűzéseit, és a forradalom védelmének feladatait.

A forradalmi erők nemzetközi szolidaritását hangsúlyozva, Dorticos köztársasági elnök és Fidel Castro még 17-én felhívással fordult Amerika és az egész világhoz népeihez. A népek tudomására hozták az előre jelzett, az amerikai imperializmus által szervezett intervenció megindulását. „Kuba forradalmi népe bátran és hősiesen harcol a betolakodók ellen és biztos abban, hogy megsemmisíti őket, mégis igényli Amerika és a világ népeinek szolidaritását.” Külön hangsúlyozzák a latin-amerikai testvérországok antiimperialista megmozdulásának jelentőségét. „Tudja meg a világ, hogy a latin-amerikai népek, a munkások, a parasztok, a diákok és értelmiségiek Kubával vannak.”²¹ — olvasható a felhívásban.

Az április 15-én beterjesztett kubai kérésre a partraszállás napján ült össze a Biztonsági Tanács, hogy megvizsgálja az agressziótól szenvedett fél panaszát. Az agresszió ekkor már köztudott tény volt. A kubai külügyminiszter mégis részletesen ismertette az amerikai imperializmus Kub ellenes politikáját — az Amerikai Egyesült Államok részvételét, szerepét a most megindult katonai agresszióban. Az ENSZ segítségét kérte egy nemes ügyhöz, a nemzetközi kapcsolatokra mért csapás elhárításához, a kubai béke fenntartásához. „Kubának joga van békében élni, és joga van arra is, hogy békében hagyják. De . . . az Egyesült Államok imperialista kormánya háborúba kényszerítette”²² — mondotta.

A Biztonsági Tanács ülésén a következő felszólaló Stevenson amerikai küldött volt. Ellentétben a tényekkel, az Amerikai Egyesült Államok saját sajtójának közléseivel, azt mondotta: a kubai vádak „. . . teljesen hamisak és azokat kategorikusan tagadom. Az Egyesült Államok nem adott megbízást Kuba elleni agresszióra, nem kezdett semmilyen offenzívát, sem Floridából, sem pedig az ország más részéből.” E cinikus megjegyzéseéhez hozzáfűzte: „Mi szimpatizálunk a kubai néppel . . . látni szeretnénk Kuba szabadságát és függetlenségét . . . és meg fogjuk valósítani azt a demokratikus haladást, amire a castroista forradalom képtelen.”²³

jét. Azért jöttek, hogy elvegyék tőlünk a nép üzemeit, a nép cukorgyárait, a nép bányáit. Harcolunk, hogy megvédjük üzemeinket, cukorgyárainkat, bányáinkat. Azért jöttek, hogy elvegyék az iskolákat, amelyeket a forradalom minden vidéken megnyitott. Megvédjük a gyermekek és a parasztság iskoláit. Azért jöttek, hogy megfosszák a négereket emberi méltóságuktól, amit a forradalom adott nekik. Harcolunk, hogy megőrizzük az egész nép számára a legnemesebb érzést — az emberi méltóság érzését. Azért jöttek, hogy megfosszák a munkásokat új munkájuktól. Harcolunk a felszabadított Kubáért, minden munkás és munkásnő megélhetéséért. Azért jöttek, hogy elpusztítsák hazánkat. Mi megvédjük hazánkat.

Előre kubaiak! Mindenki foglalja el harci és munkaórhelyét. Előre kubaiak! A forradalom legyőzhetetlen. A forradalmat védelmező hős nép minden ellenségét szétzúzza. Most, amikor a kubaiak harcolnak, hangosabban és határozottabban mint valaha, kiáltjuk: Éljen a szabad Kuba! Haza, vagy halál! Győzni fogunk!” (Playa Girón. I. köt. 81—82. old.)

²¹ Ugyanott, 85. old.

²² Playa Girón. II. köt. 86. old.

²³ Ugyanott, 86—87. old.

A vitában felszólalt Zorin, a Szovjetunió képviselője. A kubai panaszt támogatva elmondotta: „... hajók, repülőgépek, fegyverek, amerikai torpedórombolók nélkül nem lehetett volna megszervezni ezt az intervenciót... Nekem úgy tűnik — folytatta, — hogy az Egyesült Államok kormányát közvetlen és teljes felelősség terheli ebben az ügyben.”²⁴

A Biztonsági Tanács nem hozott megfelelő döntést. Nem is hozhatott. Az amerikaiak időt akartak nyerni, kész helyzet elé akarták állítani a nemzetközi közvéleményt. A kubai kormánynak be kellett érnie a propaganda-sikerrel. És ezt a fórumot ügyesen is használta fel az intervenció leleplezésére, a kalandorok elszigetelésére.

A szocialista országok és az úgynevezett semleges tömb számos kormánya azonnal elítélte az agressziót és támogatásáról biztosította Kubát. Az 1961. április 18-i szovjet kormánynyilatkozat leszögezi: az invázió „a szabadságszerető népek elleni kihívás”, amely „... veszélyezteti a Karib-tengeri térségben és általában a békét... A szovjet kormány más békeszerető országokkal együtt kijelenti... a kubai nép nem fog egyedül maradni, meg fogják adni mindazt a segítséget, amely szükséges igazságos harcához... A Szovjetunió kormánya egységben más országokkal, fenntartja magának azt a jogot, ... hogy minden szükséges eszközzel segítséget nyújtson a Kubai Köztársaságnak.”²⁵

Hasonló felfogást tükröz a szovjet miniszterelnök Kennedyhez küldött levele is! „Most még nem késő — még elkerülhető a jövátelhetetlen. Az Egyesült Államok kormánya még megakadályozhatja, hogy a hábrú lángja, amelyet az intervenciók Kubában fellobbantottak, ne váljon olyan tűzvészé, amelyet már nem lehet megfékezni. Azzal a nyomatékos felhívással fordulok most Önhez, Elnök Úr... vessen véget a Kuba elleni agresszióknak. A haditechnika és a világ politikai helyzete olyan, hogy minden úgynevezett »kis háború« láncreakciót válthat ki a világ minden részén.”²⁶

Kennedy elnök válaszát még aznap — 18-án — átadták a Szovjetunió washingtoni nagykövetének. Az amerikai elnök levele így kezdődik: „Ön súlyosan félreérti a kubai eseményeket.” Majd kifejti véleményét a történelekről. A kubai fejleményeket belpolitikai küzdelemként „kezeli”. „Hónapok óta növekszik a Castro diktatúrája elleni elégedetlenség. Több mint százezen menekültek el a szomszédos országokba.” Ezért nem tartja „meglepőnek” az emigránsok szervezkedését, a hazatérésük érdekében tett intézkedéseiket. Csodálattal emlékezik meg a „kubai hazafiakról” (zsoldosokról). Teljesen elhallgatja az Amerikai Egyesült Államok kormányának igazi szerepét. De levelének van egy fontos eleme. „Már korábban kijelentettem és most megismétlem... az Amerikai Egyesült Államok nem szándékozik katonailag beavatkozni Kubában.”²⁷

Egy nappal később, április 19-én, a diplomáciai, a politikai és főleg a katonai harc még élesebbé vált. Kuba ekkor került igazán a nemzetközi érdeklődés középpontjába.

A haladó és a reakciós erőkre — mint várható volt — teljesen ellentétes

²⁴ Ugyanott, 102—103. old.

²⁵ Ugyanott, 14—17. old.

²⁶ Ugyanott, 19—20. old.

²⁷ Ugyanott, 21—22. old.

hatást tettek a kubai események. Az imperialista táborban a bizonytalanság lett úrrá. Szinte alig volt jelentős burzsoá lap, amely ne adott volna hangot aggodalmának. A „Daily Herald” már április 18-án feltette a kérdést: „Vajon nem követett-e el Kennedy »kolosszális baklövést?»” Miután leszögezte, hogy az új elnök kubai politikája egészében nem különbözik az Eisenhowerétól, de „hatékonyabb és merészebb mint elődjéé . . . viszont ebből fakad veszélyessége . . . Ezek az erények — olvasható a továbbiakban — sodorhatják súlyosabb örültségekbe.” Nagyobb „örültségekre” nem került sor, de az elsősorban nem Kennedyn és nem is az imperialistákon múlt.

A forradalmi erők hatalmas méretű nemzetközi megmozdulása párosult a kubai nép-áldozatos harcával. És ez halomra döntötte a betolakodók és a velük összefogók elképzeléseit. S nem vált be a „Die Tat” című lap április 19-i megállapítása sem: „Hosszú, véres harc várható Kubában.” A küzdelem, ha véres is volt, nem tartott sokáig. A forradalmi erők gyorsan megsemmisítették a betolakodókat.

A kubai kormány 4. számú, április 20-án kelt háborús közleménye így kezdődik: „A felkelő hadsereg és a nemzeti milícia erői a giróni partszakaszon támadással elfoglalták a zsoldos inváziós erők utolsó állásait, amelyet hazánk területéből elfoglaltak . . . A forradalom győztesen került ki a harcból, noha nagyszámú forradalmár harcosnak életét kellett áldoznia. Katonáink szüntelenül rohmozták, lélegzethez sem hagyták jutni az ellenséget és így kevesebb, mint 72 órán belül leverték azt a hadsereget, amelyet az Amerikai Egyesült Államok imperialista kormánya sok hónapon át szervezett. Az ellenség megsemmisítő vereséget szenvedett.”²⁸ A közlemény szerint sikerült megakadályozni a zsoldosok menekülését. Egy hajójukat elsüllyesztették, fegyvereik és életben maradt embereik a kubai forradalmárok kezébe kerültek.

A fegyveres harc végeztével a politikai, a diplomáciai harc, elsősorban az ENSZ-ben, tovább folytatódott. A különböző államcsoportok számos határozati javaslatot terjesztettek elő. Április 22-én az ENSZ-közgyűlés politikai bizottsága hosszas vita után két határozattervezetet fogadott el. Mindkettő még aznap a közgyűlés elé került.

Az argentin javaslat — amelyet az Amerikai Egyesült Államok sugalmazott — azt célozta, hogy a kubai panaszt utalják az Amerikai Államok Szervezete elé. A javaslat először nem kapta meg a szükséges kétharmados többséget, de némi módosítás után (az ENSZ tagállamait olyan lépések megtételére hívják föl, amelyek elősegítik a Karib-tenger térségében keletkezett feszültség megszüntetését) 59 szavazattal 13 ellenében, elfogadták. Huszonnégy állam küldöttsége tartózkodott a szavazástól. A másik, a mexikói javaslat mellett — amely felszólítja az államokat, ne engedjék területüket felhasználni Kuba-ellenes agresszióra — 41-en szavaztak, elene 35-en.

Az ENSZ-beli szavazás felemás volta ellenére is az Amerikai Egyesült Államok nyilvánvaló politikai vereséget szenvedett. Egyetlen állam küldöttsége sem szállt sikra nyíltan az Amerikai Egyesült Államok Kuba-

²⁸ Playa Girón. I. köt. 88. old.

elleni agressziója mellett. Szövetségesei inkább a hallgatást választották. A szocialista országok, számos afro-ázsiai országgal közösen megbélyegezték az agressziót.

III

Tanulságok

Már az ENSZ-vitával egyidőben megkezdődött a történetek elemzése, a tanulságok levonása. Mindez a nagy nyilvánosság előtt. Sok új részlet is felszínre került az agresszió előzményeiről. Így például a „Die Tat” április 20-án közli: „A szabadságharcosokat állítólag óva intették az idő előtti támadástól . . . 10 hetes halasztást javasoltak nekik . . .”

A történeteket a sajtó gyakran az 1956-os közel-keleti eseményekhez hasonlította: „Kuba az amerikaiak Szuéze” — írták. A „New York Times” április 21-én a következő módon próbálta csökkenteni az amerikaiak felelősségét: „Kennedy olyan aktákat kapott örökségbe, amelyek »Castrónak menni kell« néven ismeretesek.” Majd megjegyzi: „A terv valójában túljutott a tervezés szakaszán. Már kiképeztek mintegy 5000 kubait és tavaly ősszel egy bizonyos időpontra ténylegesen tervbe is vették az inváziót . . .” A lapok közlése szerint „Kennedynek voltak kételyei”, de meggyőzték őt. „Egyesek reménykedve állították, a Castro-rendszer Jerikó falaihoz hasonlóan, szétesik a csapatok első partraszállásával.” A hírszerző szolgálat feltevése „szolidabb” volt, de „komoly reményt fűzött a tömeges dezertáláshoz, így győzelemre számított amerikai beavatkozás nélkül is”. A cikk a következő szavakkal zárul: „. . . a világ szemében az Amerikai Egyesült Államok szörnyű vereséget szenvedett . . . Semmi értelme sincs a tények kódosításának”.

A „New York Times” e számában egy másik cikk az események nemzetközi hatását próbálta értékelni: „Az Amerikai Egyesült Államok szövetségeseinek az amerikai politikai vezetésbe vetett már-már újjáéledő bizalma ismét megrendült . . . A lendület, amely Kennedy elnök külpolitikájában érvényesülni kezdett, lefékeződött. Az amerikai féltekén ismét felzúdult a harag a »jenki intervenciók« ellen.”²⁹

Az Amerikai Egyesült Államokban nem maradt el a felelősség felvetése sem. Sokan Kennedyt, de még többen a hírszerző szolgálatot hibáztatták, amely egyébként valóban a legsúlyosabb kudarcot szenvedte el. De idézzük fel erre vonatkozóan a hivatalos értékelést. A Nemzetbiztonsági Tanács 1961. május elsején összegezte a kubai kaland tapasztalatait. Volt egy elmélet — olvasható az ülésről szóló közleményben, — amely szerint „Kuba megérett . . . egy általános és spontán népfelkelésre . . . Castro meghajolva a lázadás ténye előtt, kénytelen lesz a szigetről elmenekülni.”³⁰

A vitában az amerikai elnök az általuk elkövetett hibákat három pontban foglalta össze: 1. A kubai hazafiak (vagyis az ellenforradalmárok) túlságosan optimisták voltak egy gyors népi felkelést illetően. 2. Mind a ku-

²⁹ Közli a Nemzetközi Szemle, 1961. 5. sz. 3. old.

³⁰ Idézi Historia De Una Agresión. Ediciones Venceremos 1962. 204. old.

baiak, mind az Amerikai Egyesült Államok rosszul mérték fel Castróék katonai szervezettségét és taktikai érettségét. 3. Castróék informálva voltak az ellenük irányuló konkrét tervről.³¹

Ezek az indokos a valóságot, pontosabban annak néhány fontos elemét tükrözik. A hiányos magyarázat kiegészítésre szorul. Az elnök által elismert téves helyzetmegítélésre érdemes visszatérni, mert egy korlátolt osztályszemlélet ritka példájával van dolgunk.

Nem vonjuk kétségbe az elnök ama kijelentését, hogy az előző hónapokban több mint 100 000 kubai hagyta el az országot. Nagy részük az Amerikai Egyesült Államokban, illetve a közép-amerikai államokban telepedett le. Az amerikai felderítő szervek, információszerezés céljából, alaposan kifaggatták az amúgy is bőbeszédű „menekülteket”, akik a katonai fontoságú információk mellett szinte szó szerint visszamondták mindazt, amit az előző hónapokban az amerikai propaganda világgá kürtölt. „Castró elárulta a forradalmat... Demokráciát ígért — diktatúrát teremtett... Eladta az országot az oroszoknak... Kuba orosz gyarmat lett... A nép körében nő az elégedetlenség... Most már úgy gyűlölik Castrót, mint régen Batistát... Küszöbön áll egy még nagyobb forradalom, amely majd elsöpri a Castro-rezsimet.” E megállapításokban vágyálmaik fogalmazódtak meg — világos osztálytartalommal. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a menekültek túlnyomó többsége a kisajátított földesúri osztály és a burzsoázia sorából került ki. Az sem meglepő, hogy a hírszerzők mindezt örömmel hallgatták és összegezték. De ezeket a kijelentéseket készpénznek venni, figyelmen kívül hagyni osztályjellegüket, a kubai nép igazi felfogását azonosnak tartani volt kizsákmányolóinak véleményével, enyhén szólva naivság. Márpedig az amerikai hírszerzés, az Amerikai Egyesült Államok kormánya ezt tette. Úgy gondolom, itt követték el a legnyilvánvalóbb „baklövést”.

Az imperialisták azonban elkövettek egyéb, mondhatnánk súlyosabb hibát is. V. Zaglagyin szovjet szerző szerint: „...nem lenne helyes, ha az Amerikai Egyesült Államok vereségének okát egyedül a kubai helyzet téves megítélésében keresnénk. A Washingtont ért katasztrófa gyökerei sokkal mélyebbre nyúlnak: az amerikai politikai stratégiák... helytelenül értékelik a nemzetközi erőviszonyokat”.³²

Az amerikai politikai vezetés előre sejtette, de 1961. április 17-én, 18-án és 19-én a valóságban tapasztalhatta a hatalmas szolidaritási mozgalom erejét. V. Zaglagyin is megállapítja idézett cikkében: „A kubai nép harca az első pillanattól fogva nemzetközi ügy lett, a szó legnemesebb értelmében.”³³ Éppen ez korlátozta az imperialisták cselekedeteit. Ehhez járult még a kubai helyzet félreértése, tervük irrealitása. Ilyen durva hibát imperialista nagyhatalom ritkán követ el. Az adott esetben viszont ez lélegzetvételhez segítette a kubai forradalmat, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben nem lehet megismételni a Kuba-ellenes inváziót.

Mindez, amit az amerikaiak tévedéseivel kapcsolatban írtam, semmit sem

³¹ Ugyanott, 204—207. old.

³² V. Zaglagyin: Az ellenforradalom exportjának csődje. Béke és Szocializmus, 1961. 6. sz. 101. old.

³³ Ugyanott, 103. old.

von le a kubai nép odaadásából, hősiei harcaiból. Jól felkészülve várták a támadást és gyorsan verték szét a mintegy 1200 főből álló támadó csoportokat.

Természetesen a kubai vezetők is elemezték az eseményeket. A legfontosabb tanulságokat Fidel Castro április 23-i és május elsejei beszédében vonta le. Hangsúlyozta, hogy különösen amióta a gazdasági, a közvetett eszközök csődöt mondtak, számoltak az agresszióval. Ugyanakkor el szeretnék volna kerülni a fegyveres összecsapást: „... természetesen a legfőbb érdekünk az, hogy ilyen támadás ne következzen be, egyetlen ország sem lehet közömbös egy ilyen természetű eseménnyel szemben, sem az anyagi javak pusztulása, sem az emberéletben okozott kár miatt”. Majd kijelentette: „... az imperializmus meg fog semmisülni, történelmileg kihalásra van ítélve, de azt nem akarjuk, hogy a mi partjainkon kövessen el öngyilkosságot.”³⁴

Milyen lépéseket tett Kuba kormánya az intervenció veszélyének elhárítása érdekében? Az agresszió elhárítására való felkészüléshez tartozott az amerikai katonai misszió eltávolítása, a régi hadsereg és államgépezet felszámolása.³⁵ Kubában az ellenség nem számíthatott a hadsereg segítségére egy esetleges államcsíny esetén. Számos fontos gazdasági intézkedést fogantatosítottak. Megakadályozták a luxuscikkek behozatalát. Szigorú takarékosági intézkedésekkel növelték a devizatartalékot. A szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok kiépítése révén elhárították a gazdasági katasztrófát. „Amikor országunkat gazdasági agresszió érte — jelentette ki Castro —, az egész féltekén nem akadt senki, aki megvédte volna országunkat... Hála a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és a többi szocialista ország erőfeszítésének, el tudtuk adni 4 millió tonna cukrot — a világgpiacnál magasabb áron.”³⁶ Nagy fontosságú szavak ezek. Pontosan érzékeltetik, a szocialista országokról formálódó álláspontot.

Az ellenség felett aratott katonai győzelem formailag is jelezte a történelmi periódus határt. Lezárult a kubai forradalom fejlődésének első szakasza. A kubai nép véleményét és igazi hangulatát híven tükrözte a háborús napok után tartott május elsejei ünnepség.

Talán szokatlan, de mégis a közismerten jobboldali burzsoá lap, a „Figaro” havannai tudósítójának írása nyomán idézem fel a munkásság ünnepeinek feledhetetlen óráit. „Népünnepélyen vagyunk, ez az érzésünk az első pillanatban.” Majd kijelenti: „Komolyabb dologról van szó — a kubai forradalom valóság... Egy dolog bizonyos: május elsején a 800 000 kubait senki sem kényszerítette... a felvonulásra... A lelkesedés óriási. A várost a szó szoros értelmében elborítják a politikai jelszavakat tartalmazó plakátok: »Haza, vagy halál! Győzni fogunk!« »Akasztófára az árulókkal!«

³⁴ Fidel Castro válogatott beszédei. Kossuth Könyvkiadó. 1962. 286—287. old.

³⁵ Fidel Castro többször is hivatkozott arra, hogy milyen alaposan tanulmányozta Lenin „Állam és forradalom” c. művét. Már a forradalom kezdetén átfogó intézkedéseket dolgoztak ki és valósították meg. Néhány jelentéktelen kísérletől — személyi próbálkozástól — eltekintve, a reakció nem tudott támaszkodni a régi államgépezetre. Ez volt az egyik legfontosabb belső tényező, amiért az imperialisták nem ismételhették meg a guatemalai tapasztalatot.

³⁶ Fidel Castro Válogatott beszédei. 298. old.

»Szappanban igen, de bátorságban nincs hiány« — ezt olvasni mindenütt.” Valóban, a győzelmet ünneplő tömeg lelkesedése óriási volt. Talán ez az, ami az előző, több mint két esztendő alatt a leginkább maradandónak bizonyult. Mert közben sok minden megváltozott. A célkitűzések, a jelszavak, a forradalmi folyamat tartalma, a forradalom jellege.

A castróista felkelés nem pontosan körülhatárolt programmal indult, vezetői 1959 elején a forradalom „humanista” jellegét tartották a legfontosabbnak. Később bátran vállalták az antifeudális, antiimperialista, demokratikus népforgalom eszméit. A forradalom szüntelen előrehaladása során változott külpolitikájuk is. Alapeszméjük, a függetlenség, a szuverenitás védelme termékeny útkeresésre kényszerítette őket a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésében. A harc közben megismerték ellenségeiket és igaz barátaikat. Megtanultak különbséget tenni a szavak és a tettek, az ígéretes és az önzetlen segítség között. 1961 tavaszán, amikor Kuba szocializmust építő országgá fejlődött, szocialista lett külpolitikája is. Ennek számos eleme már korábban fellelhető volt, de kiteljesedni csak a következő években tudott.

A kelet-európai integráció néhány kérdése

A fejlettség, az integráció és a világgazdasági kapcsolatok néhány problémája Kelet-Európában a századfordulótól az 1929-es világválság kitöréséig*

Kelet-Európában Nyugat-Európához képest — amelyet a történetírás általában a kapitalista fejlődés zsinórmértékének tekint — megkétszerezve, csak a 19. század közepétől kezdődően mentek végbe az összefoglalóan ipari forradalomnak nevezett gazdasági-társadalmi változások. Pontosabban az osztrák és a cseh területeken a 19. század negyvenes éveitől; az orosz, a lengyel és a magyar területeken az 1880-as évektől az első világháborúig. Ugyanakkor a Balkánon a századfordulón éppen hogy csak megkezdődött az ipari forradalom, de nem jutott el sem a rá, másutt jellemző dinamizmusig, sem az iparon belül a kis- és a kézművesipar, illetőleg az egész gazdaságon belül az ipar és a mezőgazdaság közötti aránytalanságok jelentősebb csökkentéséig.¹ Ezek az időbeli eltérések is jelzik, hogy Kelet-Európán belül három csoport különböztethető meg, amelyek egymástól viszonylag eltérő fejlettségi szintet, arányokat és némileg különböző társadalmi struktúrákat tartalmaznak: az osztrák—cseh, az orosz—lengyel—magyar területek és a Balkán-félsziget társadalmi.

Bár a csoportosítás alaposan indokolható, ugyanakkor elnagyolt is és voltaképpen nem adja vissza a történeti terek sokszínűségét, hiszen a fejlettebb vidékektől sokszor légvonalban alig néhány kilométerre százados különbségeket őrző hegyi települések csoportjai húzódtak meg — munkaszervezetükben, eszközeikben, gazdálkodásuk módjában, hagyományaikban sokszor jelenig tartóan átmenekítve egy darab múltat.

Annyit azonban — általánosságban — az egész kelet-európai társadalomról elmondhatunk, hogy az a századfordulón még döntően elmaradott, agrárjellegű volt, s csak szigetként helyezkedtek el benne az iparfejlődés terebélyesedő gócai.

* Az itt közölt írás az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete „Tanulmányok az integráció témaköréből” címen megjelenő kötetben közzétett tanulmány egy fejezetének némileg kibővített és módosított változata. A tanulmánykötet Faragó Tamás írásán kívül a következő tanulmányokat tartalmazza: *Palánkaai Tibor*: A nemzetközi gazdasági integráció elméleti kérdései; *Valki László*: Döntéshozatal a Közös Piacban.

¹ A kelet-európai ipari forradalom kérdését részletesen tárgyalja *Berend T. Iván—Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Budapest 1969. 32—173. old.

Ha megkíséreljük az agrár-elmaradottság jellemzését, már az első pillanatban látható, hogy az ipar — csaknem kizárólagos — telephelyét jelentő nagyváros és a falu lakossága munkában, életmódban és megjelenésben is élesen elvált egymástól. Számos vidéken megőrződtek a korábbi, a kapitalista árutermelésre alkalmatlan munkaszervezeti formák. Így: Oroszországban a parasztháztartások közel kétharmada obszcsinában; Boszniában 34 százaléka zadrugában; Horvátországban 41 százaléka ugyancsak zadrugában, vagyis a föld- és házközösség hagyományos, többé-kevésbé önellátó gazdálkodást űző formáiban élt.² Az élet és a gazdálkodás hasonló nyomaival Magyarországon is találkozhattunk. Az osztrák és cseh területektől eltekintve a parasztgazdaságok jelentős része — számos helyen többsége — a századfordulón még háromnyomásos gazdálkodást folytatott, sőt egyes területeken még primitívebb módozatok — kétnyomású, égetéses gazdálkodás — is éltek.³ Erdély több megyéjében, valamint a ruszinlakta területeken az ugar aránya még a század végén is elérte a 25—30 százalékot! (Franciaországban ez az arány pl. az 1800 körüli időszakra jellemző. Németalföldön és Anglia egyes részein a 18. század végén, Franciaországban, Németországban a 19. század elején a háromnyomású gazdálkodással szemben a váltógazdálkodás válik uralkodóvá.)⁴ A korabeli eszközállomány hasonlóképpen alacsony gazdálkodási színvonalat tükröz. Az Orosz Birodalomban 1910-ben a 16,9 millió eke közül 7,9 millió fa, 3 millió tökéletesített faeke volt; Bulgáriában 420 084 fa- és 114 245 vasekét használtak (1910), Romániában a 476 979 használatban levő egyszerű ekéből pedig 167 527 készült fából. Szerbiában szintén a faeke volt a legelterjedtebb. Magyarországon az ekeváltás az 1870—1890-es években végbement, de az 1895-ös felmérés szerint a többség még a vaspapucsos, fagerendelyes eke maradt.⁵ Ezen belül is azonban jelentős táji különbségeket találhattunk. Erdélyben például 223 628 ekéből 11 650, 5,3 százalék volt vaseke, míg Magyarországon 180 580 darab, 17,9 százalék.

Még jelentősebbnek mondható azonban a különbség a kis- és nagybirtok között. Az előbbi ekepéldánál maradv a 10 hold alatti birtokokon Magyarországon 90 százalék fagerendelyes, 10 százalék vaseke (Erdélyben 97 és 3 százalék), az 50 hold felettieken pedig az arány 51, illetve 49 százalék (Erdélyben 74 és 26 százalék).⁶ Más gépek elterjedtségének vizsgálata még nagyobb eltérést mutat. Míg a 19. század folyamán a nagybirtokok általában

² Ugyanott, 58. old.; *Katus László*: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák—Magyar Monarchia délszlávlakta területein. Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz. 371., 374—377., 395—396. old.; *J. Tomasevich*: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. Stanford—London 1955. 420—422. old.

³ *Balogh István*: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. (A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Tanulmányok. Szerk.: Szabó István. Budapest 1965. 1. köt.) 396—399. old.; *Niederhauser Emil*: A parasztság — Európában. (Ugyanott, 2. köt.) 659—661. old.

⁴ *Wellmann Imre*: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3—4. sz. 353. old.

⁵ *Niederhauser Emil*: A parasztság — Európában. 659—661. old.; *Balogh István*: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. 406. old.; *Varga Gyula*: A parasztgazdaság munkaeszközei. (Ugyanott, 1. köt.) 318—348. old.

kapitalista nagyüzemekké alakultak át és számottevő mértékben gépesítették a munkafolyamatokat, a parasztgazdaság Magyarországon a századfordulóra csak a cséplést tudta gépesíteni,⁷ piacra termelése pedig — főleg a városoktól, ipari góccoktól távolabb levő vidékeken — gyakran alárendelt szerepet játszott. Ezzel szemben a nagybirtok főként szemes terményekből álló termelése nagy százalékban exportra került. A Balkán délszláv területeitől eltekintve (de Horvátországot beleértve) kisebb-nagyobb eltérésekkel hasonló utat járt be Kelet-Európa többi része is.⁸

A kibontakozó ipar továbbfejlődését tehát rengeteg sajátos, a nyugat-európaiaktól eltérő körülmény motiválta. A parasztgazdaságok többségének számára a gép drága volt, beszerzése ritkán bizonyult kifizetődőnek. Mivel kevés árut vittek piacra, nem minden vidéken állt módjukban nagyobb pénzbefektetést tenni, ezért viszonylag kevés gyáripari fogyasztási cikket használtak. Eszközeik, ruházatuk, bútoraik egy részét maguk állították elő, más része háziipari, kisipari termék volt, amelyet sok esetben termény-nyel tudtak viszonzni. Még olyan fejlettebb tájakon is, mint Alsó- és Felső-Ausztria, gyakran maguk szőtték ruházatukat.⁹ A belső piac így meglehetősen szűk maradt; a gyárak néhány egyszerűbb közszükségleti cikk előállítására mellett elsősorban a nagybirtok, a polgárság, államapparátus, a hadsereg szükségleteit látták el. Bár, tegyük hozzá, kis kapacitásuk, gyenge minőségi színvonaluk (legalábbis ami a bonyolultabb gépeket, termelési eszközöket illeti) miatt erre sem voltak mindig képesek. Bizonyos ipari termékeket viszont még exportálni is tudtak — így előálltak olyan paradox helyzetek, hogy az alacsony gépesítettségi fokú magyar parasztgazdaságok külterjes üzemelésével egyidőben létezett magyar mezőgazdasági gépelexport is.

A belső piac szűkössége fokozta a kelet-európai iparok kifelé utaltságát, amely pedig amúgy is igen nagymérvű volt, hiszen a fejlettebb, nyugati iparosodott országok szolgáltatták a terület számára a tőkét, a gépeket, a technológiát, sőt hosszú ideig a szakemberek egy részét is, amelyért cserébe Kelet-Európa mezőgazdasági terményekkel, állatkivittel, nyersanyagokkal fizetett.¹⁰ A külkereskedelmi statisztikák egy pillanat alatt nyilvánvalóvá teszik, hogy Kelet-Európa továbbra sem volt képes kivetkőzni a

⁶ Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. 406. old.

⁷ A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Barbarits Lajos: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Budapest 1965.; Sándor Vilmos: A gabonacséplés gépesítése Magyarországon. Agrártörténeti Szemle, 1962. 3—4. 403—446. old. Für Lajos: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870—1914. Budapest 1969.

⁸ Katus László: A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák—Magyar Monarchia délszlávlakta területein. 379—387. old., Niederhauser Emil: A parasztság — Európában. 659—668. old.

⁹ F. Hertz: Die Schwierigkeiten der industriellen Produktion in Österreich. Wien 1910. 33—36. old. idézi Jászi Oscar: The Dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago 1929. 193. old.

¹⁰ Lásd erre vonatkozólag Láng Lajos: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest 1904.; H. Gaedicke—G. Eynern: Die produktionswirtschaftliche Integration Europas. Berlin 1933.; A. Gerschenkron: Some Aspects of Industrialisation in Bulgaria. 1878—

nyugat-európai iparos társadalmak agrártermékkel-nyersanyaggal történő ellátójának századok óta tartó szerepéből és a nemzetközi munkamegosztásban csak egy-egy iparágban kaptak helyet a terület fejlődésben előrehaladottabb állapotban levő részei. A foglalkoztatottak megoszlása s az országok iparstruktúrája — amelyben a könnyűipar s azon belül különösen a jórészt kivitelre dolgozó élelmiszeripar igen jelentős aránnyal képviselteti magát — ugyancsak ezt tükrözte.¹¹

A gyakorlatban a viszonyok még sokkal bonyolultabb hálót alkottak, ugyanis Kelet-Európa egyes tájai között hasonlóan jelentős különbségek s ugyancsak hasonló kiegészítő viszony állt fenn, mint Kelet- és Nyugat-Európa között. Így például Csehország és Alsó-Ausztria a Monarchia többi területét; Lódz textilgyárai az Orosz Birodalom jelentős részét látták el textiltermékekkel; a budapesti malomipar pedig a balkáni, valamint a magyarországi gabona egy részét lisztté őrölve — a nyugati kivitel mellett — fedezte a Monarchia iparosodott területeinek szükségleteit is. Az iparvállalatok között széles körű kooperáció jött létre, a századfordulóra számos, a birodalmak egész területét átfogó, néha európai kartellegezményekbe is bekapcsolódó monopolszervezet jelent meg.¹² A birodalmak infrastruktúrája nagyjából véglegesen kiépült, látszólag integrált, egységes gazdasági egészévé váltak.

Ezek az úgynevezett birodalmi integrációk azonban sajátos vonásokkal rendelkeztek, a mai integrálódásnak csak mintegy előképét nyújtották. A korszerű ágazatok az egész gazdaságnak csak csekély részét alkották, nem a közvetlen környezetükre támaszkodva kapcsolódtak be a nemzetközi, illetve a belső, birodalmi munkamegosztásba. Mellettük középkori módszerekkel dolgozó kisiparosok, tradicionális állapotban, tájanként a naturálgazdálkodás szintjén megrekedt agrártársadalmak éltek, amelyek mellett a fejlődés elrohant, szinte anélkül, hogy érintette volna őket.

Természetesen hiba lenne a terület elmaradottságát a valóságosnál lényegesen erősebb színekkel festeni, hiszen egyben ez a korszak az, amikor Kelet-Európa társadalmának jelentős része az ipari forradalom szakaszába lép. Az Osztrák—Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom területén a nagy piacok előnyeit kihasználva lendületes iparfejlődés bontakozik ki, a mezőgazdaságban jelentős eszközváltások zajlanak le, több helyütt növe-

1939. 213—215. old. Szerző *Economic Backwardness in Historical Perspective* c. tanulmánygyűjteményében. (Cambridge, Mass. 1962.)

¹¹ A század első éveiben Nagy-Britannia lakosságának 11,1 százaléka, Németországnak 33,1 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, Oroszországnak viszont 77,2, Bulgáriának 82, Romániának 66, Ausztria—Magyarországnak 56,5 százaléka. (Az osztrák tartományokban 42,3 százalék, Csehországban 38,1, de Magyarországon 60,1, Galiciában pedig 79,9 százalék.) A könnyű- és nehézipar aránya Nagy-Britanniában 1,2 : 1, Németországban 0,8 : 1, Ausztriában 2,4 : 1, Magyarországon 2 : 1, Oroszországban 2,8 : 1, Romániában 3,6 : 1, Bulgáriában 8 : 1. — *Berend T. Iván—Ránki György: The Hungarian Manufacturing Industry, its Place in Europe (1900—1938)*. Budapest. 11—15. old.

¹² *Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa fejlődése a 19—20. században*. 175—184. old.; *Ausch Sándor: A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai*. Budapest 1969. 287—292. old.

szik a parasztbirtokok állattenyésztése, a nagyvárosok körzetében intenzív kertkultúrák kialakulása kezdődik. Hiába haladja meg azonban csekély mértékben a Monarchia — a terület legelőrehaladottabb része — fejlődési üteme Nyugat-Európáé is, arra nem elegendő, hogy a Monarchián belül, illetve a Monarchia és a fejlett országok között levő jelentős különbségeket áthidalja, s társadalmát valóban integrálttá tegye. Kelet-Európa többi területére ez még fokozottabb mértékben érvényes. A birodalmak „integrációs intézményei”: a bürokrácia, a hadsereg nem épültek szervesen az illető társadalmakra. Mentalitásukban, kötődéseikben, származásukban, s gyakran etnikumukban is idegenek maradtak, s az internacionális nagyiparral, a kapitalista nagybirtokkal összefonódva kívül — s egyben felette — álltak a kelet-európai paraszttársadalmakon. A birodalmak százados különbségeket konzerváltak belsejükben, s belső gazdasági-társadalmi-nemzeti szerkezetük ellentétei támasz helyett inkább az integráció felbomlasztására irányultak vagy legalábbis fenntartásával szemben indifferensek voltak. Így tehát a birodalmi integrációk sajátos, kettős kötődésre kényszerültek: a belső, elég szigorúan körülhatárolható és zárt kört alkotó gócek mellett fennmaradásuk meghatározó mértékben függött iparuk és exportra termelő mezőgazdaságuk kifelé utaltsága miatt az ún. szabadkereskedelmes világgazdaságba való bekapcsolódástól, s az együttműködés elért szintjének fennmaradásától.

Az egyensúlyi helyzetet azonban az első világháború fenekestül felforgatta. A termelés visszaesett, a termelőerők nagymértékű pusztulása következett be. A kelet-európai társadalmak szinte kivétel nélkül jelentős embervesztést szenvedtek a háborúban, egyes részeket pedig (Lengyelország, Szerbia) a harcok közvetlenül is pusztítottak. A vesztes országokat súlyosan érintették továbbá a megszálló csapatok sarcolásai, a jövátételi szállítások. A hadiipari termelés a végsőkig feszítette a gazdaságok amúgy is csekély teherbíró képességét. A háború végére katasztrofálisan alacsonyra zuhant a mezőgazdasági termelés, és nem egy esetben éhínség fenyegette még a volt élelmiszer-exportáló területek lakosságát is.

A fentieknél talán még nagyobb jelentőségű volt a terület belső és nemzetközi kapcsolatainak átalakulása, jobban mondva inkább visszafejlődése. A háborúvesztés következtében eltörtek a birodalmak külső és belső összetartó ereztékei. A nagy államalakulatok helyén többségükben 6—15 millió lakosú kis országok sora jött létre. A határmegvonások több ezer kilométernyi új vámvonalat eredményeztek. Egyedül csak az Osztrák—Magyar Monarchia területe hét vámterületre tagolódott szét. A termelés számos szférájában kiépült széles körű együttműködés megbomlott. Vasutak, forgalmi csomópontok, tengerhez vezető utak zárultak le, vesztettek el jelentőségüket, kikötők (Triest, Danzig) indultak hanyatlásnak, ugyanakkor helyükbe új vasutak, új kikötők, új utak épültek. Különösen jól példázza ezt a három részből összeállt Lengyelország esete. Termelők és fogyasztók, nyersanyag és feldolgozóipar vált külön egymástól: a korábbi birodalmi piacokra termelő iparok (a Lódz környéki lengyel textilipar, budapesti malomipar, osztrák fonóipar, csehországi szövőipar stb.) túlméretezetté váltak a megmaradt területhez viszonyítva, gyakran nyersanyagforrásaik a határokon kívülre kerültek. Más iparágak ugyanakkor — mint például Magyarországon a textilipar — szinte teljesen hiányoztak.

A piaci kapcsolatok is átalakulásra kényszerültek — a régiék fenntar-

tása elé gyakran drasztikus akadályok tornyosultak, ugyanakkor teljesen új, heterogén egységekből összeálló piacok jöttek létre. A változások nagy terheket róttak az új államokra; a ki-, át- és leépítés éveket vett igénybe s egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak. Csak néhány példa: az Osztrák—Magyar Bank 1919. december 31-ig, tehát a Monarchia megszűnése után még több mint egy évig működött s végleges felszámolása csak 1922-ben következett be;¹³ a St. Germain-i békeszerződésben Lengyelországot és Csehszlovákiát szén és kokszt, Magyarországot pedig élelmiszer-szállításra kötelezték több évig Ausztria számára;¹⁴ 1921-ben Csehszlovákia és Magyarország kénytelen volt egyezményben rendezni a bányáiktól elszakított Rimamurányi és Vitkovici Vasmű működését.¹⁵ Az átalakulás még viszonylag a balkáni országokban ment a legsimábban, mivel az iparosodottság, a belső munkamegosztás itt lényegesen alacsonyabb fokon állt, ennél fogva az átrendeződés nem is okozott olyan problémákat, mint a cseh, az osztrák, a lengyel vagy a magyar területeken.

A háború alapvetően megváltoztatta a világgazdaság rendszerét is. A hadviselés döntő terhét hordozó európai gazdaságok meggyengültek, s miközben Oroszország kivált a kapitalista rendszerből és saját átalakulásáért küzdött, az Amerikai Egyesült Államok, amelyet a nehézségek alig, a háborús konjunktúra viszont annál inkább érintett, minden szempontból éltretört. Fellendült a harcokból teljesen vagy gyakorlatilag kimaradó semleges és tengerentúli szövetséges államok gazdasága is. Anglia, Franciaország és Németország, amelyek Kelet-Európa számára a tőkeexportőr és — elsősorban az utóbbi — a felvevőpiac szerepét játszották, a több milliárd dolláros háborús kölcsönök, az Orosz Birodalomban történt beruházások elvesztése, a háborús károk, illetve a háborúvesztés és a jóvátétel terhei miatt elszegényedtek. A világgazdaság súlypontja a tengerentúlra tevődött át, Európa súlya és szerepe minden szférában csökkent.

A világgazdasági átrendeződés Kelet-Európát — a már említett kifeléutaltsága miatt — súlyosan érintette. Az agrártermékek nyugati exportlehetősége — részben a központi hatalmakhoz való tartozás, részben azok csapatai által történő megszállás, valamint a felfokozódó belső piaci igények miatt — gyakorlatilag már a háború alatt megszűnt, ami a tengerentúli agrárexport ugrásszerű európai térnyerését idézte elő. Az 1918 utáni helyzet a termelés katasztrofális visszaesése miatt egy darabig majdnem teljesen megszüntette a kelet-európai agrárexportot, de a gazdasági élet helyreállítása után sem sikerült többé visszaszerezni a korábbi világpiaci pozíciókat. Még korábban a területen kívüli legfontosabb, s a háború alatt szinte kizárólagos partnerré váló Németország is áttért az olcsóbb amerikai mezőgazdasági termékek vásárlására. Kelet-Európa világpiaci fontossága csökkent. A piaci helyzet megrendülése természetesen jelentős

¹³ *Varga István*: Az újabb magyar pénztörténet egyes elméleti tanulságai. Budapest 1964. 32—34. old.

¹⁴ *Reményi Lajos*: Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919—1924. Budapest 1969. 94—95. old.

¹⁵ Utóbbi, korábban a rudabányai vasérc feldolgozására rendezkedett be, a Rimamurányi viszont a Szlovákiába került vasbányák termelésére alapozódott; a rudabányai ércet nem tudta jó határfokkal feldolgozni. — *Ugyanott*, 43., 140. old.

bevételcsökkenést eredményezett. Hasonlóképpen megcsappant a gazdasági élet finanszírozásának másik forrása, a külföldi tőkebeáramlás is, sőt a háború után 1922—1923-ig gyakorlatilag szünetelt. Mindez rendkívül megnehezítette a terület számára életfontosságú nyersanyag- és termelési-eszköz-importhoz. Ugyanakkor a belső fogyasztási-beruházási igények jelentősen nőttek. A károk helyreállítása, a béke-termelésre való áttérés, az új erőszakszervezetek (a bel- és külpolitikai síkon egyaránt élesebben jelentkező társadalmi-nemzetiségi problémák miatt a korábbinál jóval nagyobb létszámú, erősebb hadseregek, elnyomó apparátusok) kiépítésének költségei a szükségszerű párhuzamosságok miatt összességükben messze felülmúlták a birodalmak korábbi hasonló költségeit. A kelet-európai, úgynevezett utódállamok katonai kiadásai például 50, a külügyi 186 százalékkal emelkedtek a háború előttihez viszonyítva. A húszas években Csehszlovákia külügyi költségvetése átlagosan 4,6 millió dollárt tett ki, míg az Osztrák—Magyar Monarchiáé 1912-ben összesen csak 3,2 milliót!¹⁶ Magyarország lakosainak száma 59, területe közel 68 százalékkal, de állami költségvetése csak 40 százalékkal csökkent, ezen belül egyes minisztériumoké (belügy, közoktatás, igazságügy) még kisebb mértékben; a nyugdíjterhek, valamint a katonai költségvetés pedig emelkedett.¹⁷ Vagyis a növekvő tőkeigény, a növekvő kereslet, a háború utáni katasztrofális áruhiány és a kelet-európai gazdasági kapcsolatok (belsőleg és nemzetközileg) kedvezőtlen irányban történő átrendeződése következtében szűkülő lehetőségekkel került szembe.

A birodalmi kötelekekből kiszabaduló nemzetek a társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelően saját nemzeti állam, saját nemzetgazdaság igényével léptek fel, így a gazdasági téren is jelentkező nacionalizmus az előbb említett tényezőkre támaszkodva e problémák megoldását — a rendszerint több államkeretből összeállt területek egybeötvözését — a bezárkózás, az importhelyettesítés, az önellátásra törekvő gazdaságpolitika útján próbálta elérni. Ausztria és Csehszlovákia mezőgazdasági termelését igyekezett minden eszközzel fokozni — a többi kelet-európai ország viszont agrárállam lévén az ipari termelését —; egymás konkurenciájától pedig magasra emelt védővámokkal zárkóztak el. Az újonnan létrehozott iparok termékeinek versenyképessége természetesen csökkent, mivel nem minden esetben sikerült a legkorszerűbb technológiát alkalmazni, s az új, gyakorlatlan munkaerő mennyiségi-minőségi eredményei nem érték el angol vagy német társaikét. A kedvezőtlen természeti feltételeket műtrágyával, gépesítéssel pótló felfelesztett mezőgazdaságok termékeinek önköltségei s a versenytől protekcionista vámokkal védelmezett árai a húszas évek végére már a világpiaci ár többszörösét is elérték. A drágább és rosszabb minőségű iparcikkek, valamint a magasabb árú mezőgazdasági termények azonban mégis vevőre tudtak találni a jobb és olcsóbb külföldi konkurenciától elzárt piacokon és ily módon további ösztönzést adtak az önellátásra irányuló gazdaságpolitikai törekvések folytatására.

E törekvéseket csak erősítette, hogy az 1920-as évek közepén a tengertől távoli államok korlátozták a bevándorlást. A halálozások — az egészség-

¹⁶ Szász Béla: Nemzetiségpolitikánk válsága. A dunai kérdés. Budapest 1932. 79. old.

¹⁷ Zentay Dezső: A megcsontított Magyarország küzdelmes évei. Budapest 1934. 34. o.

ügy stb. fejlődése miatt — nagymérvű csökkenése ugyanis — amelyet a születések számának esése nem ellensúlyozott kielégítő mértékben — a 19. század végére, a 20. század elejére már tetemes népszaporulatot eredményezett a kelet-európai agrárállamokban: a tényleges szaporodás Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia kivételével elérte az évi 14—15 százalékot.¹⁸ (Az ipari területeken ez a folyamat már korábban végbement.) Az így keletkezett munkaerő-felesleg felvételére viszont a mezőgazdaság képtelennek bizonyult, ezért megfelelő ipari-városi szívó hatás hiányában az említett társadalmak feszültségei jelentős részben levezetődtek a kivándorlás útján. E lehetőségek elzárulása tehát további ösztönzést adott az autarkia kiépítésének folytatására, mivel az erőltetett iparfejlesztés témérdek új munkalehetőséget teremtve jórészt eltüntette a felgyülemlett munkaerő-felesleget. Az emberi munkaerő alkalmazása gyakran kifizetődőbb — és olcsóbb — volt, mint a gépé; erre mutat az is, hogy a gyárak, a létrehozott új munkahelyek száma sok esetben nagyobb mértékben emelkedett, mint a beruházások összege, az üzembe helyezett erőgépek teljesítőképessége.¹⁹

Az autarkiaiás fejlesztés átmenetileg nagy eredményeket ért el, imponáló iparfejlesztési mutatókat produkált, különösen Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában. A békekötések utáni nemzetgazdasági torzók, a területhez képest túlméretezett ágai csődbejutva leépültek, az eddig hiányzókat kisebb-nagyobb mértékben létrehozták. Csökkent számos, elsősorban könnyűipari cikk behozatala. A növekvő beruházásokat a lassan meginduló agrárexport mellett a kelet-európai kis államok jórészt az 1920-as évek közepén nagyobb mértékben beáramló külföldi kölcsönökkel fedezték, sok esetben azzal sem törődve, hogy a kapott hitelek jelentős hányada rövid lejáratú miatt nem alkalmas ilyen célokra.

Az időleges előnyök, a gyors — sőt sok esetben túl gyors — fejlődés azonban magában rejtett számos más hátrányt, ha ezek nem is mutatkoztak meg súlyuknak megfelelően az első pillanatban. A kelet-európai államok a háború előttinél még nagyobb mértékben eladósodtak, s a területen korábban kialakult munkamegosztás jelentős mértékben visszafejlődött. Szemléletesen érzékelhető ez a külkereskedelmi statisztikákból. Csökkent a kelet-európai államok egymás közötti forgalma, mivel az agrárállamok nem igen tudtak egymásnak mit szállítani, viszont az agrár- és ipari államok kölcsönösen kizárták egymást piacaikról. Az utóbbiak agrárfogyasztásuk szükséges, de saját maguk által meg nem termelhető részét mindinkább az olcsóbb tengerentúli behozatalból kezdték fedezni. A régió belüli kereskedelmi forgalom esésével párhuzamosan csökkent Kelet-Európa részvétele a világkereskedelemben is. Például a dunai országok búzaex-

¹⁸ *F. Hertz: The Economic Problem of the Danubian States. A Study in Economic Nationalism. London 1947. 100—101. old.; W. E. Moore: Economic Demography of Eastern and Southern Europe. Geneva 1945. 20—25., 61—77. old.; J. Tomasevich: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. 321—325. old.*

¹⁹ Az 1918-as szintet 100 százaléknak véve Jugoszláviában a gyárak száma 164, a létrehozott munkahelyek 159, a munkába állított gépek lóereje viszont csak 127 százalékkal emelkedett. — *J. Tomasevich: Peasants, Politics and Economic Change in Yugoslavia. 638. old.*

portja, amely 1909—1913 között 1,91 millió tonnával a világexport 11,5 százalékát adta, 1926—1930-ra 3 százalékra, 0,57 millió tonnára esett vissza, holott a háború előtti egyik félelmetes konkurens, Oroszország részvétele is hatodára, 24,1 százalékról 4,3 százalékra zsugorodott.²⁰ Ez nagy gondot okozott: ugyanis az autarkias gazdaságpolitika csak elodázta a területet feszítő problémák radikális megoldását; kiküszöbölt ugyan bizonyos behozatali szükségleteket, de helyettük a beruházásokhoz szükséges eszközök terén újakat támasztott. Miközben tehát a kelet-európai agrár- és ipari államok egyre inkább távolodtak egymástól, kifelé utaltságuk nem csökkent, hanem a fejlett államok irányában fokozódott. Ugyanakkor helyzetük labilis alapokon nyugodott, mivel az agrárállamok alapján véve nem versenyezhetek megfelelő eredménnyel a gépesített, alacsonyabb önköltséggel dolgozó tengerentúli mezőgazdaság konkurrenciájával, éppúgy, ahogy az osztrák és a cseh ipar is csak ritkán versenyezhetett az angol, a francia, a német vagy az amerikai iparral.

Vagyis az egymás közötti munkamegosztás csökkenése ellenére fennmaradt az egymásra utaltság szüksége is, azt a külső kapcsolatok növekedése nem tudta időtállóan pótolni, annál is inkább, mivel a háború alatti felfutás következtében a tengerentúli agrárexportőr államok termelése olyan hatalmas ütemben megnőtt, hogy azzal a szükségletek nem tudtak lépést tartani. Évről évre nagyobb eladatlan készletek halmozódtak fel raktáraikban,²¹ ami előreláthatóan felbomlással fenyegette a háború után kialakult, az agrárállamoknál nyugati mezőgazdasági kivitelre, az ipari államoknál tengerentúli behozatalra és iparcikkeik helyben történő értékesítésére alapozott kelet-európai egyensúlyi helyzetet.

A húszas évek végén elhatalmasodó agrárválság és az 1929-ben kitört ipari-pénzügyi krízis a konjunktúra által átmenetileg elleplezett problémák megoldásának szükségességét újból és a korábbiaknál még élesebben vetette fel, ismét napvilágra hozva az elmaradott agrárszerkezetből következő belső és nemzetközi hátrányokat, ellentmondásokat.

²⁰ A. Basch: *The Danube Basin and the German Economic Sphere*. London 1944. 30—31. old. (Lásd erre vonatkozólag még H. Gaedicke—G. Eynern idézett művét, és A Dunatáj. Történelmi gazdasági és földrajzi adatok a Dunatáj államainak életéből. Szerk.: Radisics Elemér. 2. köt. Budapest 1946. Külkereskedelem c. fejezetét, 42—88. old.) Az 1932—1933-as gazdasági évben például a Kelet-Európa agrárállamai számára legfontosabbnak számító gabonaimportőrök, Németország, Olaszország, Ausztria és Csehszlovákia már 90,9, 69,9, 42,7 és 28,8 százalékban a tengerentúlról szereztek be szükségleteiket. — Zentay Dezső: *A megcsönkített Magyarország küzdelmes évei*. 48. old.

²¹ Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920—1938)*. Budapest 1970. 10—12. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

Beszámoló egy moszkvai tanulmányútról

1971. február 8 és 11 között, moszkvai tartózkodásomat felhasználva, részt vettem a Kelettudományi Intézet „Társadalom és állam Kínában” címen rendezett négynapos tudományos konferenciáján, amelynek első három napja a régi, a negyedik pedig a mai Kína problematikájával foglalkozott.

A másfél évszázados múltra visszatekintő, mintegy félszáz Kína-kutatót foglalkoztató intézmény ma is a hagyományos Kína-kutatás szovjetunióbeli központja, amit a konferencia iránt megmutatkozó országos érdeklődés is tanúsított. Számos más intézményből érkeztek résztvevők és felszólalók. (A konferencia nem lévén nemzetközi jellegű, külön nem hívtak meg rá külföldieket, de több szocialista ország Moszkvában tartózkodó Kína-kutatói részt vettek rajta.) E központ mellett azonban más intézmények is foglalkoznak az 1949 előtti tematikával. Ezek közül a legjelentősebbek: a Kelettudományi Intézet leningrádi fiókjának; a moszkvai és leningrádi egyetem megfelelő tanszékei; a Távolkeleti Intézet a hatvanas évek végén alakult és az 1949 utáni történelemmel és párttörténettel foglalkozik, ott is dolgoznak azonban a régi kí-

nai történelem problémáiban járatos kutatók.

A most harmadízben — hagyományosan februárban — megrendezett konferencia ugyanazt a tematikát választotta, mint az előző. Úgy tűnt, hogy a főbb álláspontok már korábban kialakultak, inkább újbóli kifejlődésükről, mint vitájukról, az álláspontok tanácskozás közben történő csiszolódására került sor.

A felszólalásoknak és a hozzászólásoknak több mint a fele négy főbb kérdés köré csoportosult: az egyik a hagyományos kínai társadalom fejlődésének, illetve stagnálásának; a másik a kínai forradalmi mozgalom és az agrárforradalom kapcsolatának; a harmadik pedig a jelenlegi kínai hatalom definiálásának kérdése volt. Ezek mindegyike alapvető fontosságú. A negyedik kérdéscsoport, amely benyomásom szerint a szükségesnél jóval nagyobb helyet foglalt el a vitában, a kínai gondolkodásnak az európaiótól való állítólagos eltérésevel foglalkozott. A problematikus kérdésfeltevés és az erre való szenvedélyes reagálások azonban vakvágányra vitték az eszmecserét, amelynek nem sikerült a valódi kérdésekre rátalálnia.

A felszólalásokból, hozzászólásokból három állásfoglalás-típus raj-

zolódt ki: egyesek az ázsiai termelési mód kategória híveként, vagy a kínai fejlődés specifikumaira helyezve a súlyt, vizsgálják a kínai társadalom fejlődésének problémáit; mások elismernek ugyan bizonyos specifikumokat, ezeket azonban nem tartják elegendőnek a korábbi Kínakép alapvető revideálásához, ezért bírálják az előbbieket. Ismét mások — a kutatók elég tekintélyes hányada — nem tartva szükségesnek, hogy módosítsák a kínai feudalizmus korábban megfogalmazott kategóriáját, a vitáról tudomást sem véve folytatják munkájukat.

Altalában senki nem tartotta szükségesnek újból kifejteni és részletesen indokolni már ismert álláspontját, mégis úgy tűnt, hogy az alapállások és szándékok tisztázása sok esetben félreértéseket oszlathatott volna el.

L. Vasziljev „Politikai hatalom és társadalmi kontroll a régi Kínában” címen tartott felszólalásában a Marx által ázsiai típusúnak nevezett társadalmak legklasszikusabb képviselőjét látta Kínában. Ennek részletezése nélkül arról beszélt, hogy az ázsiai típusú társadalmakban az individuumok szabad vélemény nyilvánítása helyett a tradíciók ereje tölt be fontos funkciót a társadalmi kontrollban. Véleménye szerint a régi Kínában három vonatkozásban nyilvánult meg a társadalmi kontroll (nem említette, hogy ez a hármass felosztás tőle származik-e vagy átvétel): 1. A vezető réteg belső kontrollja (amit elősegített, hogy általában mindig csak egyik részük volt hatalmon). 2. A helyi önkormányzat szervei révén (amelyeket széles bázisuk következtében láthatóan nem tekint elkülönült hatalmi szerveknek, de amelyek felsőbb hatalmi régiókban végbemenő változásokra is kihatottak). 3. A közvélemény (amelynek legszélsősége-

sebb megnyilvánulását a parasztháborúknak látta).

E hármass felosztás kapcsán, de attól mégis függetlenül érintette Vasziljev a kínai társadalom fejlődésének alapproblémáját, amelyet a következőkben látott: „... minden alapvető ellentmondás, az ország fejlődési dinamikájának középpontja, valamiféle fókusza volt az egyrészt az államhatalom és centralizált uralom, másrészt az állandóan fejlődő magántulajdonosi érdekeken alapuló decentralizálási tendenciák közötti küzdelem. Más szóval az állam állandóan arra törekedett, hogy lenyesegeesse a magántulajdonosok önállósodását, ezek ugyanis létükkel és tevékenységükkel aláásták hatalmát és kárt okoztak a kincstárnak. Amennyiben az államnak — az egész országra (a gazdaságot is beleértve) kiterjedő központi szabályozó rendszerrel és a szigorú ellenőrzés segítségével — ezt sikerült elérnie, akkor elég szilárd volt, s a központi hivatali apparátus eredményesen működött. Ha a magántulajdonosi szektor kapott erőre, s terjedt el, a központi hatalom effektívítása csökkent. A dinasztia a hanyatlás szakaszába lépett, s vagy elég határozott reformok útján helyrehozta az ügyeit, vagy elbukott, s átengedte a helyet a következő dinasztiónak. Ez utóbbi esetben az uralom elsősorban a parasztság helyzetére súlyosan kiható rendkívüli hanyatlással és krízissel jelzett zárószakasza népi mozgalmakkal, vagy — ami a társadalmi kataklizmával egyenértékű volt — idegen hódítással párosult (vagy mindkettővel együtt, mint ahogyan az például a Ming-kor végén történt). Ilyenkor az új dinasztia rendszerint gyorsan és energikusan felszámolta a krízis következményeit, megszüldítette a központi hatalmat, ellenőrzése alá helyezte, vagy ki is sajátí-

totta a magántulajdonosokat, ami után küzdelmük újra megindult.”

A kínai társadalom ilyen képe logikusan elvezette Vasziljevot a ciklikusság problémájához. „E vonatkozásban a kínai társadalom-fejlődés dinamikájának ciklikussága szembeötlő, általában senki előtt sem titok” — állapította meg, majd áttért a ciklikusság és egyhelyben topogás, illetve fejlődés problémájára. „E ciklusokat egy spirál meneteinek is lehet tekinteni, nem önmagukba visszatérő köröknek, de ezek a menetek annyira szorosak, hogy külsőre gyakran alig különböznek a köröktől.”

Vasziljev felszólalásának további része képezte felfogásának leglényesebb, bár legvitathatóbb mozzanatát. „Hogyan kell értékelni a társadalmi kontrollnak a kínai történelemben játszott szerepét?” — tette fel a kérdést, s így válaszolt rá: „Van egy olyan vélemény, hogy éppen a parasztmozgalmak (vagyis a társadalmi kontroll szélsőséges formája, a széles tömegek éles szociális tiltakozása) hozták létre azt az impulzust, amely lehetővé tette, hogy Kína a fejlődés útján haladjon. Igaz, ez a tézis többnyire a priori deklarációk formájában szokott elhangzani. Úgy tekintik, hogy a parasztfelkelés progresszivitása magától értetődik és azt nem szükséges bizonyítani. Azonban ha csak kicsit is megvizsgáljuk az érveket, gyakorlati szempontból nézve nyilvánvalóvá válik, hogy még a győztes felkelések is legfeljebb ideiglenes enyhülést hoztak, ami után elkerülhetetlenül bekövetkezett a restauráció, elvi szempontból nézve pedig világossá válik, hogy a fejlődés ilyen dinasztialis-ciklikus jellege és a politikai hatalom és társadalmi kontroll szüntelen szembenállásának kínai képlete mellett általában véve nehéz valamely társa-

dalmi vagy politikai jelenség vagy folyamat progresszivitásáról beszélni . . . Mit tekintünk kritériumnak? A centralizált állam javát? Az adófizetők érdekeit? A magánszektor a központi hatalom gyengüléséhez vezető fejlődését? A földművesek kizsákmányolásának fokát? . . . Látható, hogy a társadalmi kontroll Kína történelmében játszott szerepét helyesebb más nézőpontból vizsgálni, abból a szempontból, hogy mennyire volt képes az ország társadalmi-politikai struktúrájának, az egész kínai civilizáció stabilitását, vagy szükség esetén regenerációját elősegíteni. Nem vetjük, s nem is vethetjük fel azt a kérdést, haladó volt-e ez vagy sem, a tény azonban tény marad: az Ég Fiának életképes és saját hagyományos, konzervatív stabilitásában rendkívül szilárd birodalma egészen a 20. századig létezett, miközben több mint kétezer év alatt (ha létének alapelveiről beszélünk) csupán minimális változásokon ment át. Ilyen volt Kína történelmi útja, amelyet a társadalmi-etikai, társadalmi-politikai elvek kiemelt primátusa jellemezett.” A társadalmi kontroll (beleértve a parasztfelkeléseket is!) „a politikai stabilizátor, a biztosító szelep szerepét játszotta”. Hiszen: „Egyetlen Kína történetében ismert reform, egyetlen népi mozgalom sem tűzte, s nem is tűzhetette ki céljául az ország és a nép számára annyira megszokott társadalmi struktúra és adminisztrációs rendszer likvidálását. Valamennyien csupán a hibák *kijavítását*, a fogyatékoságok *leküzdését* tűzték ki célul, hogy ezzel is *megerősítsék* és *megszilárdítsák* azokat a már létező életelveket, amelyeket a régi bölcsek fogalmaztak meg, vagy hogy létrehozzanak némileg idealizált, gyakran egyenesen utópikus, de jellegzetesen kínai életelveket.”

A. Melikszetov (Nemzetközi Kap-

csolatok Intézete) egy mai témájú felszólalásának bevezető részében úgy foglalt állást, hogy „a hagyományos Kína társadalmi-gazdasági szervezetének típusát bürokratikus-parasztinak jellemezzük”. Egy ponton tehát tovább is lép Vasziljevnel. Melikszetov meghatározása nem csupán a kínai társadalom két fő összetevőjére kívánt utalni, hanem az állam jellegére is. Marxnak abból a megállapításából indult ki, hogy a kis parcellákon dolgozó francia parasztok nem képezhettek osztályt, önmagukban saját osztályérdekeiket sem voltak képesek megvédeni, másoknak kellett képviselniük az érdekeiket. Melikszetov véleménye szerint Kínában is ez volt a helyzet, „s a kínai despotikus rezsím konkrét feltételei között ez a »más« a bürokrácia volt”. Így azután ez a bürokrácia egyszerre lett a parasztság érdekképviselője és kizsákmányolója: „A hagyományos kínai bürokrácia, amely úgy tekintett az államra, mint saját réteg-, osztályszervezetére, annak a társadalomnak a nevében lép fel, amelynek alapvető termelője a kisparaszt, igazgatja ezt a társadalmat, s egyben fő kizsákmányolója.” Mindez viszont azt eredményezte, hogy „éppen ez a despotikusan, bürokratikus szervezett állam volt az egyetlen olyan erő, amely évszázadokon át biztosította a kínai társadalom egységét, amelynek nem álltak fenn a megfelelő gazdasági előfeltételei”.

L. Borovkova a *konfucianizmus történelmi szerepéről* szólva feudálisnak nevezte ugyan a hagyományos kínai társadalmat, de elég élesen elhatárolta az európaiától és kiemelte fejlődésének specifikus vonásait, elsősorban a szabad parasztság létét. Ezeket a sajátosságokat azonban nem csupán a megelőző formációkból vezette le, s lényegében véve a további kutatásoktól vár-

ja a megoldást kialakulásuk magyarázatára. Ő maga létrejöttükben elsősorban az abszolút monarchiát megteremtő Han-kori konfucianizmusnak tulajdonít nagy szerepet.

„Az időszámításunk előtti utolsó századoktól Kínában a társadalom szociális-gazdasági fejlődésében két tendenciát figyelhetünk meg — mondotta. — Egyrészt fejlődött a nagy földmagántulajdon, s kialakult a személyes függőségben levő parasztság rétege, másrészt létrejött az adózó parasztság széles rétege, amely közvetlenül az államnak volt alárendelve. Ezek a fejlődés két lehetséges útját képezték. Az egyik a személyes függőségben levő kispaszti gazdaságokkal párosuló nagy magántulajdon győzelmén át, a széttagoltságon, véres belviszályokon keresztül vezetett. Ez az út jólismert az európai országok többségének történelméből és az i. u. 5. századig Kínára is jellemző volt. De az ókori Kínában született másik tendencia szintén tovább élt és fejlődött.” Borovkova ez utóbbi tendencia felülkerekedésében, az általa feudálisnak nevezett kisparashti földtulajdon Tang-kori általánossá válásában látja a kínai kultúra Európát is megelőző felvirágzásának kulcsát.

A fenti felszólalók tehát többé-kevésbé a specifikumokra helyezték a súlyt, azok azonban, akik szerint a specifikumok nem elsődleges jelentőségűek — s ezért bírálták a más nézetet vallókat —, saját felfogásukat nem fejtették ki rendszeres formában, így csak egyes részmegállapításokat lehet idézni tőlük.

R. Vjatkin, a Kínai Osztály történeti részlegének vezetője szerint Vasziljev ciklusai csak bizonyos dinasztiákra érvényesek és nem általános érvényűek, s nagyobb konkrét-ságot kért számon a kutatóktól.

V. Iljusecskin „A járadék, mint a terméktöbblet elidegenítésének alap-

vető módja az ókori és középkori társadalmakban, Kína példáján” című felszólalásában sajátos módon foglalt állást az ázsiai termelési mód kategória létjogosultsága ellen, e speciális kategória alkalmazásának szükségességét ugyanis annak bizonyításával kívánta cáfolni, hogy a prekapitalista formációk között végeredményben nincs éles határ. Ilyen módon állásfoglalása a kínai rabszolgatartó, illetve feudális társadalom kategóriájának hívei ellen is irányult. Iljusecskin fejtegetéseit ezzel zárta: „... a közvetlen termelő munka- és terméktöbbletének a magántulajdonos járadékok és járadékadók formájában történt elidegenítése, a közvetlen termelők kizsákmányolása majdnem valamennyi módjának és formájának gazdasági lényegét alkotják az ókori és középkori osztálytársadalmakban. Ez a körülmény mindennél meggyőzőbben tanúsítja valamennyi ókori és középkori osztálytársadalom egész társadalmi-gazdasági struktúrájának, másként szólva a termelési viszonyok egész struktúrájának egyenműségét. Ez kihúzza a talajt minden olyan kísérlet alól, hogy ezeket a struktúrákat, többek között Kínában is, rabszolgatartóra és feudálisra, vagy rabszolgatartóra, feudálisra és valamiféle »ázsiaira« határolják el.”

Az ázsiai termelési mód tételének bírálatával találkozni V. Nyikiforov (Távolkeleti Intézet) felszólalásának téziseiben — angliai tanulmányútja miatt személyesen nem vehetett részt a konferencián —, amelyekben Tőkei Ferenc nézeteivel foglalkozott. „Tőkei Ferencet, a tehetséges magyar sinológust és filozófust (akárcsak Sure-Canalt, Vasziljevét, Welskopföt és Pokorát) a prekapitalista társadalmi formációkkal foglalkozó jelenlegi vita egyik kezdeményezőjének lehet tekinteni... Tőkei munkáinak, véleményünk szerint na-

gyobb hatásuk volt, mint az ázsiai termelési mód koncepció többi híve tanulmányainak... Tőkeinek minden bizonnyal világosabban, teljesebben és határozottabban sikerült kifejtene nézeteit, mint e nézőpont többi hívének. Tudományos útkeresésének tanulmányozása kétségtelen érdeklődésre tarthat számot.” A konkrét kérdésekre térve Nyikiforov szerint Marx és Engels, Tőkei állásfoglalásával ellentétben, életük végén megváltoztatták az ázsiai termelési móddal kapcsolatos nézeteiket, s az állam léte pedig önmagában cáfolja azt az elképzelést, hogy a kizsákmányolás az őskommunisztikus formákon nyugodhatott volna. Nyikiforov végül megpróbálta kibékíteni a nézeteltéréseket azzal, hogy az antik és a feudális elemek Tőkei által is említett meglétét elegendőnek tartja a kínai társadalom megfelelő szakaszainak rabszolgatartó, illetve feudálissá nyilvánításához, s voltképpen Tőkei koncepciója lényegének megváltoztatása árán akarta azt elfogadhatóvá tenni: „Tőkei, aki az ókori Kínában a fejlődés antik, a középkori Kínában pedig feudális tendenciáit fedezi fel, feltehetőleg csak azért nem fogadja el V. V. Sztruve követőinek koncepcióját, mert nem lát valamiféle eszményien tiszta rabszolgatartó rendet, s (nyugat-európai értelemben) klasszikus feudális formát az ókori, illetve a középkori Kínában. Ami minket illet, nekünk teljesen elegendő az ókori, illetve a középkori Kína fejlődésében Tőkei által is elismert antik, illetve feudális tendenciák megléte. Aligha lehet többet követelni valamely konkrét társadalomtól, hogy a fejlődés meghatározott tendenciái túlsúlyban legyenek benne. (Eddig csak jelenlétről volt szó, nem túlsúlyról! — P. P.) Véleményünk szerint a Tőkei által jelzett szakaszok a szerzőt éppen V. V. Sztruve azon

koncepciójához vezetik el, amely ellen fellép.”

Nyikiforov egyébként Tőkei francia nyelven megjelent tanulmányaira és kötetére hivatkozik, nem ismerte azonban két utolsó kötetét. (Tőkei vitapartnerei különben gyakran nem vele, hanem neki tulajdonított nézetekkel vitatkoznak.)

Az említett ellenvetések kifejezik, de nem elég plasztikusan, azt a kritikus nézőpontot, amely a szovjet Kína-kutatás elég jelentős hányadának oldaláról az ázsiai termelési móddal és a specifikumok kiemelésével szemben érezhető volt. Megfigyelhető volt egy olyan — vitathatatlanul jogos — aggodalom, hogy a specifikumokra való szüntelen hivatkozások, azok abszolutizálása az általános törvényszerűségek tagadásához, illetve minden kínai politikai torzulás igazolásához és felmentéséhez vezethet. Azt is meg kell állapítani, hogy a specifikumokra figyelmeztető felszólalók nem is tettek meg mindent, hogy elkerüljék az esetleges félreértéseket.

Az én felszólalásom — amely eredetileg a histográfiai tézisek körében kapott helyet — tematikája az említett vitához kapcsolódott, noha megírásának idején még nem volt tudomásom arról, hogy ezek a kérdések egyáltalán napirendre kerülnek. Azt a fejlődést vizsgáltam, amelyet a kínai parasztfelkelések és a hagyományos kínai állam értékelése a kínai marxista történetírásban a harmincas évek végétől a hatvanas évek elejéig megtett, amikor Hu Zsu-lej eljutott a ciklikusság elméletéhez. Felszólalásom egyes részei, valamint Nyikiforov előre leközlött tézisei lehetetlenné tették, hogy ne térjek ki röviden Vasziljev egy megállapítására és Nyikiforov Tőkeivel kapcsolatos konklúziójára. Megállapítottam, hogy Vasziljev és Hu Zsu-lej lényegében véve hasonló felis-

merésekhez jutottak, kifejeztem azonban azt a véleményemet, hogy a speciális kínai körülmények között sem mondhatunk le arról, hogy megpróbáljunk választ adni a progresszivitás kérdésére, attól függetlenül, hogy pozitív vagy negatív választ kapunk. Bár felszólalásomban a parasztfelkelések differenciált értékelését támogattam, csupán az egyöntetűen pozitív értékelés ellen, de nem az egyöntetűen negatív értékelés mellett foglaltam állást, Vasziljev ezt láthatóan úgy értelmezte, hogy itt minden parasztfelkelés esetében negatív értékelésről van szó, s ezzel kapcsolatban válaszában kijelentette, hogy tételével ő éppen azt a lehetetlen helyzetet akarta elkerülni, hogy a történelem mozdonyának tartott parasztfelkeléseket reakciónak kelljen neveznünk.

Nyikiforov téziseivel kapcsolatban megjegyeztem, hogy a tudományos vitákat csak üdvözölni lehet, de nem érzem feladatombnak, hogy Tőkei helyett válaszoljak a konkrét kérdésekre. Kifejeztem azonban azt a meggyőződésemet, hogy „a Kínakutatók számára nem a terminológia maga, hanem annak tartalma a legfontosabb kérdés. Hogy a régi Kína társadalmi rendszerét ázsainak, vagy a feudalizmus egyik változatának nevezzük, véleményem szerint másodrendű kérdés. Az a legfontosabb, hogy lássuk azokat a specifikus vonásait, amelyek elkülönítik az európai fejlődéstől, mivel ez elengedhetetlen a mai Kína bonyolult jelenségeinek és eseményeinek helyes értékeléséhez. ... Szerintem a dolog lényege abban rejlik, hogy mi hosszú időn át csak arra fordítottunk figyelmet, ami hasonló volt Európában és Kínában, s ez nem adott lehetőséget arra, hogy számos kérdést megválaszoljunk, s ezért ma figyelmünket Kína specifikus vonásaira kell összpontosítanunk. S eb-

ben az értelemben nem értek egyet Nyikiforov elvtárssal, hogy „... az antik és feudális elemek megléte a fő, szerintem az a kérdés a fontosabb, hogy miért állt ez az úgynevezett kínai rabszolgotartó, illetve feudális társadalom elég messze a klasszikus európai rabszolgotartó és feudális társadalmaktól.”

A specifikumok hangsúlyozóinak azonban érthető gyengéje a konkrét gazdaságtörténeti kutatások elhanyagolása. Hívei elsősorban a felépítmény (a társadalom, a politikai történet) kutatói közül kerülnek ki, míg a gazdaságtörténészek jóval szkeptikusabb álláspontot foglalnak el a specifikumok kérdésében. A vita is tanúsította, hogy e kérdés megnyugtató rendezéséig még sok idő fog eltelni.

A parasztkérdés mindig centrális helyet foglalt el a szovjet Kína-kutatásban, a konferencia azonban meggyőzően bizonyította, nemcsak hogy nem mondtak el még mindent róla, de sok vonatkozásban várhatóak még egészen új kérdésfelvetések is, s a kutatók jelenleg nagy erőfeszítéseket tesznek a legfőbb fehér folt, az 1949-et közvetlenül megelőző agrárhelyzettel kapcsolatos ismeretek hiányának eltüntetése érdekében, hiszen erre a helyzetre épült az egész felszabadulás utáni fejlődés.

Valamennyi hozzászóló egyöntetűen alapvető munkának tartotta A. Mugruzin (Távolkeleti Intézet) nemrég megjelent könyvét, amelyben a szerző konkrét gazdasági elemzések alapján vizsgálta fel a 20. századi kínai falu képét és ennek specifikumaként a föld nélküli parasztság szokatlanul nagy hányadát jelölte meg. Mugruzin a konferencián is mindjárt felszólalásának bevezetőjében leszögezte: „Kína újkori és legújabbkori társadalmi-gazdasági fejlődéstörténetének adatai arról tanúskodnak, hogy Kína népességé-

nek osztályai és szociális csoportjai észrevehetően különböznek azoktól a példáktól, amelyekhez Európában és a cári Oroszországban hozzászoktunk. Ennek ellenére azonban ez a kérdés irodalmunkban valamennyire is teljes megvilágítást mindeddig nem kapott.” Mugruzin a századforduló körüli Oroszország és Kína helyzetének állítólagos hasonlóságát visszautasítva megállapította: „A régi Kína specifikuma nem annyira osztályösszetételében, mint inkább ezeknek az osztályoknak, különösen a parasztságnak társadalmi és politikai arculatában megmutatkozó jellemző sajátosságokban rejlik. A megszületőben levő kapitalista termelési mód hatására a parasztság két pólusra szakadt, ez azonban nem differenciálódás formájában ment végbe, hanem a parasztság óriási többségének elszegényedése-pauperizációja útján, miközben a parasztság legszegényebb részének mind nagyobb tömegei szorultak ki az anyagi termelés szférájából, s váltak a létfenntartási eszközöktől megfosztott nincstelenné és földönfutókká. Ennek a folyamatnak gigantikus méretei deformálták az egész társadalmat. A parasztság felbomlásának specifikuma határozta meg a régi Kína társadalmi összetételének és osztály jellemzőinek alapvető sajátosságait... A földreform anyagai szerint a falusi lakosság 10 százaléka alkotta a régi kínai falu kizsákmányoló felső rétegét, 20 százaléka tartozott a középparasztsághoz, s a lakosság több mint 70 százaléka — szegényparasztokból és béresekből állt. Összehasonlításként emlékeztetünk Oroszország 19. század végi megfelelő adataira: parasztburzsoázia (tehetős parasztság) a gazdaságok mintegy 20 százaléka, középparasztság — a gazdaságok 30 százaléka, szegényparasztság — a gazdaságok 50 százaléka (a lakosság

40 százaléka). A parasztság különböző rétegei arányának egyszerű összevetése is szemléletesen mutatja a parasztság felbomlási folyamatának alapvető különbségét a két országban: Oroszországban — falusi burzsoáziára és falusi proletariátusra való differenciálódás, Kínában — pauperizáció, a parasztság felbomlása egyrészt a gazdagok rendkívül kisszámú csoportjára, másrészt a parasztság hatalmas többségének elnyomorodása és degradációja.”

Mugruzinra hivatkozott hozzászólásában Melikszetov, Geljbrasz, illetve előzetesen nem jelzett felszólalásában Grigorjev is, s Mugruzin tételeit a felszabadulás előtti, illetve a felszabadulás utáni helyzet értékelésében alkalmazták, illetve fejlesztették tovább. Melikszetov egyenesen azt mondta, hogy kínai forradalom nem parasztforradalom, hanem pauperforradalom. Nem jellemzi a parasztforradalom ösztönössége, egy jól megszervezett hadsereg irányítja, és a parasztszorgalmat ez a hadsereg szervezi meg felülről, amikor egy-egy területet felszabadít. A Grigorjev (Társadalomtudományi Információs Intézet) megállapította, hogy Gyeljusinnak (a Kínai Osztály vezetője, a Társadalomtudományi Információs Intézet igazgatója) 1964-ben, az agrárreformról megjelent könyve volt az első új megközelítés, s most Mugruzin lépett tovább ezen az úton. Egyetértett azzal, hogy ez a parasztság nem tekinthető kistermelőnek. S bár a pauperforradalom kifejezést nem használta, megkérdőjelezte azt a korábbi képet, hogy a kínai forradalom a parasztforradalom hullámán győzött 1949-ben. Az agrárforradalom csak követte a katonai akciókat, s gyakran nem is volt könnyű megszervezni. (Megjegyzendő, hogy Grigorjev figyelmen kívül hagyta, illetve lebecsülte a hadseregben levő nagyszá-

mú parasztnak azt a várakozását, hogy a forradalom győzelme magának és családjának földet biztosíthat.) A megindított agrárreform olyan problémákat okozott, hogy a felszabadító háború idején lényegében szüneteltették is. Ebből a helyzetből ered viszont az a kínai szemlélet, hogy a hadseregnek köszönhető minden, hiszen a felszabadulás közvetlenül nem párosult társadalmi mozgalommal, tisztán katonai akció volt.

A Mugruzin által említett sajátosságokból véleménye szerint az következett, hogy a falun két pólus alakult ki: a tulajdon nélküliek és a tulajdonosok. Ezzel magyarázhatók a harmincas években jelentkező bizonyos túlzások, a nincstelenek ugyanis minden földtulajdonnal szemben álltak. Másrészt viszont ellentmondások keletkeztek: a felosztott kis parcellák ugyanis még a Vörös Hadsereg ellátásához elegendő gabonafelesleget sem tudták megtermelni.

A fentiekhez kapcsolódtak V. Geljbrasz (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) megállapításai a felszabadulás utáni helyzetről. Hivatkozott arra, hogy hivatalos adatok szerint a parasztság 15 százaléka, valójában mintegy 30 százaléka — még önmagát sem tudta eltartani, s ez a mérhetetlen nyomor egészen specifikus körülményeket hozott létre, ezért a parasztság európai kategóriái nem alkalmazhatók Kínára. S egyébként arra is fel kellene figyelni, hogy a szövetkezet neve és formája mögött is egészen más tartalom rejlik, mint nálunk. (Geljbrasz egy korábbi írásában kifejtette azt a véleményét, hogy a szövetkezeti lepel alatt megőrződött a családi keretek között folyó termelés, sőt a régi gazdasági különbségek is. Bár jogosnak tűnnek azok az ellenvetések, hogy a kínai falusi helyzetet aligha lehet

ennyire változatlanak tekinteni, valószínűleg sok igazság is van Geljbrasz megállapításában.)

A mai Kína kutatásában vezető szerepet vivő Távolkeleti Intézet képviselőjének, Ny. Konsztantyinovnak „A politikai szervezet jellegének megváltozása a Kínai Népköztársaság társadalmában” címen tartott felszólalásában koncepciójának elvi bázisát a következőkben fejtette ki: „A jelenkorban a társadalom olyan átmeneti politikai szervezetei jönnek létre, amelyeknek a nép forradalmi-demokratikus diktatúrája az osztálylényegük. Ezek olyan előzetes fokozatok, amelyek a monopolista burzsoázia diktatúrájától vagy a feudális monarchiától képeznek átmenetet a proletárdiktatúra felé... Ismeretes, hogy a nép forradalmi-demokratikus diktatúrája két fejlődési tendenciát rejt magában: 1. a proletárdiktatúrába való átnövést, 2. a reakciós hatalom egyik formájává torzulást.”

Konsztantyinov véleménye szerint 1949 után ez a hatalmi forma át kezdett nőni a proletárdiktatúrába, de „a szocializmus alapjai kiépítésének távolról sem befejezett folyamatát a maoisták 1958-ban megszakították a Kínai Népköztársaságban a »népi kommunák« útján a kasszárnya »kommunizmusba« történő »nagy ugrás« meghirdetésével”.

A „kulturális forradalom” utáni helyzetet a felszólaló úgy értékelte, hogy „a jelenlegi Kína társadalmának politikai szervezete osztálytermesztét tekintve proletár jellegűvé átalakulóból kispolgári autokratikussá változott. Gyökeresen megváltozott a társadalom politikai szervezete működésének alapvető célja. Tevékenysége jelenleg annak van alárendelve, hogy biztosítsa Mao csoportjának a társadalom feletti politikai uralmát, s felkészítsen a »háborúra és inségre«”. Konsztantyi-

nov nem adott pontosabb meghatározást arról, hogy kiket nevez maoistáknak, milyen társadalmi bázist tulajdonít nekik. Felszólalása után Geljbrasz — akinek korábbi írásából ismeretes, hogy a parasztság legszegényebb rétegét tartja Mao Ce-tung csoportja társadalmi bázisának — először azt a kérdést tette fel Konsztantyinovnak, hogy kiket nevez maoistáknak. (A későbbiek során azonban annyi kérdés és észrevétel hangzott el, hogy a válaszban nem lehetett valamennyire kitérni, így ez is megválaszolatlan maradt.)

Konsztantyinov érdekesen fejtegette az igazgatási apparátus elidegenedési tendenciáinak veszélyeit a szocializmus viszonyai között, s megállapítása szerint Kínában ez az elidegenedés következett be, annak ellenére, hogy Mao Ce-tung „a társadalom feletti korlátlan politikai uralmának megteremtését” éppen ellenfelei bürokratizmussal való megvádolásával érte el.

S végül így foglalta össze a jelenlegi hatalomról alkotott véleményét: „... a maoista igazgatási apparátus vezető rétege, áthágva a demokratikus centralizmus határait és lerombolva a proletárdiktatúrának az országban kialakulóban levő rendszerét, ennek helyére egy a kultizmus ideológiájával megvilágított reakciós katonai-diktatórikus politikai rendszert helyezett. Mao csoportja a maoizmus vezető és döntő erejévé vált, egy államilag uralkodó társadalompolitikai áramlattá... a társadalomnak az a politikai szervezete, amelyet a maoisták Kínára erőltetnek, azon az egyen kívül semmiféle kapcsolatban sincs a proletárdiktatúrával, hogy reakciós kispolgári-autokratikus lényegét proletár zászlóval kívánják eltakarni. Az új maoista hatalom reakciósan utópisztikus és hegemonista politikai célokat követ és katonai-bürokratikus

módon valósul meg, Mao Ce-tung istenített személye diktatúrájának formájában. Ez a hatalom lett a fő akadály a Kínai Népköztársaság szocializmus útján való további fejlődésének.”

Grigorjev hozzászólásában megállapította, hogy „Konsztantyinov címkei nem oldanak meg semmit”, s a jelenlegi politikai szervezet vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy az milyen feladatok megoldására alkalmas. Egyben kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy általában véve a kínai fejlődés specifikumai-val kell foglalkoznunk.

Élesen elítélte Konsztantyinov tételeit Iljusecskin is. (Ugyanabban a hozzászólásában, amelyben később elítélte Melikszetovot, amiért csak két erőt lát, a parasztokat és a bürokratikus apparátust, s nem veszi észre a földesurakat, s Vasziljevot a szociális kontroll kategóriája miatt, mivel abba minden belefér: „Ezek a tézisek nem a mieink, nem marxisták. Legjobb esetben is semlegesek. Mi azonban ideológiai harcban állunk.”) Leszögezte, hogy mi korábban elismertük a proletárdiktatúra létét Kínában, nincs okunk ezt visszavonni. Mao Ce-tung elsősorban taktikai okokból használta a népi demokratikus diktatúra kifejezést, ez néhány tucat ember bevonását eredményezte a vezetésbe, ezen az alapon nem vonhatjuk kétségbe a proletárdiktatúra létét. Ha vannak is torzulások, azért a proletárdiktatúra nem számolódott fel. Iljusecskin felhívta a figyelmét a tudósoknak a politikai vezetés helyes tájékoztatásával kapcsolatos felelősségére.

A. Anyiszimov (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) a „kulturális forradalom” termelésigazgatási és káderpolitikáját vizsgálva korántsem tartotta olyan lesújtónak a kínai gazdaság helyzetét, mint Konsztantyinov. A „kulturális forrada-

lom” kezdeti szakember-ellenességét 1969—1970-ben józanabb magatartás váltotta fel, lényegében az igazgatási struktúra nem változott meg, az erős decentralizálás mellett is megvan a szigorú centrális irányítás. Véleménye szerint a történetek végeredményben nem vezetnek „az 1966-ig kialakult adminisztratív-igazgatási struktúra lényeges megváltozásához”. Egyetértett a hongkongi megfigyelőknek azzal a megállapításával, hogy: „A gazdasági rendszer ugyanabban a formában maradt, mint amilyenben Liu idején volt, de Liut és rendszerét szüntelenül elítélik.” Anyiszimov szerint nincs ok feltételezni, hogy a kínai vezetők nem ismerték fel a tudományos-technikai forradalom jelentőségét, s a „nagy ugrás” hibáit megismételve csak mennyiségi eredményekre törekednének. Végezetül rámutatott a kínai gazdasági struktúra azon vonásaira, amelyek a jugoszláv, illetve a japán gazdasági struktúrához közelítik.

A Harkovban egyedüli Kína-kutatóként dolgozó B. Vetrov friss hangvételű, a jelenlevők egyöntetű érdeklődésével hallgatott felszólalásában azokat a gondolatokat ismertette, amelyekre önálló vizsgálódásai, illetve más marxista egyetemi előadókkal való konzultációi során jutott. Vetrov helytelenítette, hogy egyesek az európai osztálystruktúrárt erőltetik Kínára, s annak a segítségével próbálják megmagyarázni a fejleményeket, közben nem veszik észre a valóságos kínai struktúrát, s azt, hogy a maoizmus ebből a kínai struktúrából nő ki.

Bürokrata elemek jelentkeztek az új szovjet apparátusban is, amíg nem általános a kultúra, nehéz is másként csinálni. Ugyanakkor viszont nem veszik észre, hogy „a maoizmus a bürokrácia-ellenes elemekből nőtt ki”, s ami nyugaton el-

képzeltetlen, „egyszerre bürokratikus és bürokrácia-ellenes”. Liu Sao-csi ezeket nem tudta egyesíteni, ezért szenvedett vereséget.

Kiemelte, hogy a Kína-kutatással nem foglalkozók jobban látják a mi kategóriáink kínai alkalmazhatatlanságát, mint a Kína-kutatók. Neki is harkovi kollégái hívták fel a figyelmét Engelsnek arra a megállapítására, amit a jávai helyzettel kapcsolatban Kautskyhoz írt levelében 1884-ben tett: „... Jó lenne, ha valaki nem restelné a fáradságot, és megvilágítaná a járvány módjára dühöngő államszocializmust egy példával, amely a gyakorlatban dúsan virul Jáván... Itt látható, hogyan szervezték meg a hollandok a régi községi kommunizmus alapján a termelést államilag, és biztosítottak az embereknek egy, az ő véleményük szerint egészen kényelmes életmódot; eredmény: a nép megmarad a primitív butaság fokán, a holland államkincstár pedig évi 70 millió márkát... zsebel be... az őskommunizmus ott, akárcsak Indiában és Oroszországban, ma a legszebb és legszélesebb alapot nyújtja a kizsákmányolás és a zsarnokság számára (amíg a modern kommunista elem nem rázza fel), és a modern társadalom közepette ugyanolyan kirívó (vagy kiküszöbölendő, vagy továbbfejlesztendő) anakronizmusnak bizonyul, amilyen az őskantonok független mark-közössége.” A felszólaló nagyon lényegesnek tartotta Engelsnek azt a megállapítását, hogy ő elképzelhetőnek tartotta egy ilyen alap továbbfejlesztését is.

Oroszországban nagyobb lehetőség volt arra, hogy Lenin másfelé keresse a kiutat, Kínában azonban nem a technika, hanem a kézimunka felé orientálódtak. A nagyipar ellensége is a maoizmusnak, amely az ezen az alapon létrejött felépítményt minduntalan szét akarja zúzni.

Nem állhatunk meg ott, hogy kispolgárinak nevezzük azt, ami Kínában van, hiszen piac nélkül nem is lehet kispolgári. S ezzel szem elől tévesztjük, hogy nem ez, hanem éppen a kommunizáció a fő veszély.

Kínában sohasem volt teljesen áru a munkaerő, s mindig fennállt a gazdaságon kívüli kényszer — 1949 után is —, ami a személyiség fejlődésére is korlátozóan hatott.

„Olyan kínai ludditákkal állunk szemben, akik az államgépezetet verik szét” — fejezte ki szemléletesen véleményét Vetrov Mao Ce-tung követőiről.

Geljbrasz hozzászólásában megállapította, hogy a különálló gazdasági egységek összefogásához erős centrális hatalom kell. A hatalmi apparátusban nem következett be olyan nagy változás, mint eleinte gondolni lehetett, csak a centrumában elhelyezkedő 90 000 embert küldték átnevelésre, s itt, a döntéseket hozó részben kerültek előtérbe a katonák. Bár az új vezetés a saját embereit ültette minden posztra, ez mégis policentrista tendenciákat eredményezett. A IX. kongresszus igazi programot nem adott, látnunk kell azonban, hogy Kína fejlődik.

Konsztantyinov válaszában megállapította, hogy ha nem is sikerült ezeket az érdekes kérdéseket megoldani, de legalább felvetették őket.

Iljusecskin és mások álláspontját azért látta a veszélyesnek, mert a jelenlegi kínai helyzetről beszélve sem tekinthetjük meg nem történtnek, ami korábban történt, s nem vállalhatunk mindenért felelősséget. (Értve ezen azt, ha elismerjük Kínában a proletárdiktatúra létét, akkor ezzel azt is elismerjük, hogy mindaz, ami ott történt, a proletárdiktatúra egyenes következménye.)

Egyetértett Geljbrasszal abban, hogy van fejlődés, javakat hoznak létre, a lényeg azonban az, hogy mi-

re használják fel ezeket a javakat. Amennyire hasznosnak bizonyultak a fentebb ismertetett eszmecserék, annyira terméketlen volt a kínai gondolkodásról folytatott vita, amely sajnos rengeteg időt és energiát rabolt el a résztvevőktől, s bár számtalan válasz és viszontválasz hangzott el, nem olyan értékes, hogy itt érdemes lenne részletesen beszámolni róla. (Félreértés ne essék, nem a kínai problematika nyelvi-logikai aspektusai érdektelenek, vagy akár csak az is, amit a konferencián felvetettek belőle, hanem az a mód, ahogyan ezeket interpretálták és megoldani kívánták.)

Részletek

Kerekes György dél-amerikai útibeszámolójából

Ez év január 4. és február 12. között került sor második latin-amerikai utazásomra: a Chilei Szakszervezeti Központ (CUT) meghívására részt vettem a Szakszervezetek Első Nyári Iskoláján.

Öt esztendővel ezelőtt a szocializmust építő Kuba fogadott barátian. Az emberek őszintesége, az elvtársak, a nép alkotásvágya örökre emlékezetembe vésődött.

Nem tudom és nem is akarom elfelejteni egy másik élményemet sem. Arra a kérésre, hogy mennyire tudják figyelembe venni az előző 13 szocialista ország eredményeit és hibáit, rendszerint így válaszoltak: „Vannak-e olyan tudományos értékű szintézisek, amelyek figyelmeztetnek a veszélyekre, a nehézségekre? Nem alapfokú tankönyvekre gondolunk — mondották —; ilyenek nálunk is vannak. Hanem tudományos értékű művekre, amelyek közelebb hozzák az igazi tanulságokat. Lehet, hogy önöknél vannak ilyenek, de spanyol nyelven

A szovjet kollégák munkájával és vitáival való megismerkedés számunkra nemcsak azért rendkívül hasznos, mert nem rendelkezünk a Kína-kutatás olyan nagy erőforrásaival, mint ők, hanem azért is, mert hasonló problematikával foglalkozva meglátásaik rendkívül gondolatébresztőek a mi számunkra is. Tanulása volt még e tanulmányútnak az is, hogy a Kína-kutatók munkássága nemcsak a sinológia szűkebb területét érinti, de hasznos eredményeket hozhat a társadalomtudomány, a szociológia számára is.

Polonyi Péter

még nem találkoztunk velük.” El kellett ismernem, hogy sok szempontból adósok vagyunk ezekkel a művekkel.

Chilei és perui tartózkodásom még inkább megerősítette bennem az imént idézett szavak jelentőségét. Az emberek — elsősorban az értelmiség s a diákok — mindkét országban hangsúlyozták, hogy meg akarják ismerni — a többi között — a közelmúlt magyar tanulságait, a szocialista valóság elemzésével foglalkozó anyagokat.

S közben kérdeztek: „Melyek a munkanélküliség felszámolásának legeredményesebb útjai?” „Hogyan vetettek véget a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának?” „Milyen módon valósult meg a forradalom békés útja?” „Hol tartanak az új, szocialista ember formálásában?” „Melyek az átmeneti korszak legfőbb jellemzői?” „Miként lehet gyorsan megvalósítani a nők emancipációját?” „Miért nem tartják helyesnek az egyenlősít a bére-

zésben?” „Milyen szerepet játszik a külkereskedelem a középtávú tervezésben?” „Magyarország exportál-e valamiféle technológiát?” stb.

Anélkül, hogy e rövid beszámolóban felsorolnám a sok tucatnyi kérdést, hadd jegyezzem meg: nem volna jó, ha megfeledeznénk róluk. hiszen sokkal többről volt szó, mint udvarias érdeklődésről.

Chile, Peru és számos más latin-amerikai ország balra tart. Népei keresik a nemzeti felemelkedés lehetőségét, s mind többen a szocializmus útján vélik felfedezni az elmaradottság leküzdésének lehetőségét. S természetesen tudni akarják, mit hasznosíthatnak tapasztalatainkból.

Érdeklődésük mérhetetlenül nagy. A „charlá”-k (beszélgetések) késő éjszakába nyúltak. S e beszélgetésekből érződött, hogy az előző évek „politizálgatása” helyett ezek az emberek most valóságos reformokat akarnak, amelyek minőségi, forradalmi változásokká érlelődhetnek.

Hazaérkezésem óta a leggyakrabban azt kérdezik: „Mi a reális értéke a Népi Egység választási győzelmének?” — s amiről oly gyakran nyilatkoznak Chilében, „a szocializmus valóban látóközelbe került?”

Ha az ember a szocializmus közeli lehetőségéről, a történelem által adandó válasz előtt nyilatkozik, nem tehet mást, mint hipotézist alkot.

Allende beiktatása persze mindenképpen nagy győzelem. Már csak azért is, mert a baloldali pártok népük valóságos érdekeivel számolva szövetkeztek, félretéve a taktikai nézeteltéréseket, háttérbe szorítva a rivalizálást. Szerény győzelmet arattak a választásokon és kormányt alakítottak. Ezzel teljesen új helyzet alakult ki az országban.

A „túloldal” először pánikba esett. A tőkésék lázasan vásároltak valu-

tát, és néhány hét alatt 300 millió dollár értéket vittek ki az országból. Az amerikaiak is elkezdték a „csomagolást”, üzemeik leszerelését. Ez idő tájt sokan gazdasági összeomlást jósoltak, és azonnali radikális fordulatról nyilatkoztak.

A dolgok azóta némileg másképpen alakultak. A „kettős hatalmi” helyzet átmenetileg konszolidálódott. Megjegyzem, a „kettős hatalom” megjelölés pontatlannak tűnik; inkább megosztott hatalomról van szó, olyan átmeneti hatalomról, amelyben kisebb-nagyobb mértékben minden osztály, egyelőre még a nagybirtokos is részese a hatalomnak. A hazai tőke természetesen jelen van, és a nemzetközi tőke befolyása is alig csökkent a hatalmi apparátusban és főleg a gazdasági életben. De a hatalomban már ott vannak a dolgozók képviselői is; és ez nemcsak a 2000 új hivatalnok kinevezésében realizálódott, hanem kifejezi a nép növekvő szervezethezességét, amely mind erősebb potenciális tényezővé válik.

Ma még korai lenne lemérni a chilei példa hatását más latin-amerikai országokra. De tény az, hogy szerepével mindenki számol: az argentin, brazil reakció s az amerikai imperializmus és a haladó erők is. Öröm volt látni a Chilében turistáskodó argentinok érdeklődését, „irigységét”, az itt tapasztalható demokráciát látva. Chile, demokratikus közszemléletével, alkotó vitával, pusztá létevel már most is katalizátor-szerepet tölt be, és ez nem hagyható figyelmen kívül, amikor a Népi Egység győzelmének „reális értékéről” beszélünk.

Mindebből még nem következik, hogy megnyílt a szocializmushoz vezető út. Az agitációs jelszavakat kár volna összevetesíteni a történelmi realitással. Ebben az országban az elmúlt években sokan kiábrándultak

a kereszténydemokraták mérsékelt reformpolitikájából. A „forradalom vér nélkül” jelszó elvesztette kezdeti varázsát. Így kerülhetett napirendre a szocializmus, mint agitációs jelszó, ez százezrek számára vonzó, és nem ellenséges a nép túlnyomó többségének sem. A chileiek nagy többsége most ismerkedik a szocialista eszmével, de a szocializmus megvalósítása még nincs napirenden.

Sokkal sürgősebb, hogy milliók egyetértésével találkozó reformokat kell megvalósítani. Le kell küzdeni az analfabetizmust, meg kell gyorsítani a korábban elfogadott földreform végrehajtását, véget kell vetni a munkanélküliségnek és az inflációnak stb. A chilei baloldal ezen az úton készül fel az április 4-i községtanácsi választásokra, amelyek remélhetőleg további balratolódást eredményeznek. A következőzetes reformpolitika, a „helyi munka” jól előkészítheti a képviselőválasztásokat. (A Népi Egység parlamenti kisebbséggel kormányoz.) S ha mindez sikerül, akkor alkotmányos módon meg lehet gyorsítani, magasabb szintre lehet emelni a forradalmi reformpolitikát.

Ezen az úton talán el lehet kerülni az éles összeütközést az „alkotmánypárti” hadsereggel. A „nem alkotmányos” út minden valószínűség szerint közvetlenül polgárháborúhoz vezetne: ezt pedig a baloldali pártok többsége el szeretné kerülni.

Mint látható, a szocializmushoz vezető útról, mint elméleti lehetőségéről, számos chilei elképzelésében

csak annyi az egyértelmű, hogy mindig feltételes módban beszélnek róla, és nem a jelenre, hanem a jövőre vonatkoztatják.

S eddig még nem is esett szó az „új társadalom” megvalósításának nemzetközi feltételeiről. Az ország gazdasági kulcspozíciói, a réztermelésnek közel fele néhány nagy bank, az amerikai monopolisták kezében van. A chilei kormány el akarja kerülni az éles nemzetközi összeütközést: egy kölcsönösen elfogadható kompromisszum létrehozásán fáradozik. Államosítani akarnak, de kártalanítással, és kötelezettséget vállalnak az észak-amerikai rézvásárlási igények biztosítására; vagyis olyan megoldást javasolnak, amely nem érinti az Amerikai Egyesült Államok stratégiai érdekeit.

De vajon miként reagál erre az amerikai kormány? Erőpróbát erőszakol-e ki? És ha igen, mikor?

Ma még ezek mind nyitott kérdések, de megoldásuktól nagyon sok függ. Többek között maga a választási győzelem tartóssága is, nem beszélve a „békés”, az „alkotmányos” út lehetőségéről.

Ha ezekre a kérdésekre nem is lehet ma még válaszolni, mindenképpen megnyugtató, hogy testvérpártunk a baloldal legszervezettebb, legtudatosabb, legérettebb ereje és a hegemon szerepről folytatandó elméleti viták helyett önfeláldozóan és példamutatóan vesz részt abban a küzdelemben, amelyet a chilei nép folytat nemzete felemelkedéséért...

INTÉZETI HÍREK

Kísérlet az érdekek kategória és a társadalmi struktúra elméleti összefüggéseinek felvázolására¹

(Rövid tartalmi kivonat)

A hatvanas évek hazai szociológiai vitáinak némelyikében, amikor a magyar társadalmi struktúra rivális magyarázatainak, sok tekintetben eltérő felfogásának főbb variánsai kaptak nyilvánosságot, más és más aspektusú fogalmi keretben, mégis végig kifejtetlenül, sőt mondhatni, gyakran pontatlanul bukkan fel az érdekek kategóriája.

A tapasztalat szerint az érdekek témakörének feldolgozása és „átfordítása” a konkrét szociológiai elméletalkotásban, és ezen belül „beillesztése” a társadalmi struktúra egy lehetséges elméleti építményébe, nemhogy gyermekcipőben jár, hanem egyszerűen nem igazolta saját létjogosultságát (ahogy e témakör elméleti „kiküszöbölésére” sem tettek még kísérletet).

E dolgozatban kísérlet történik a *marxi társadalomstruktúra-konceptió főbb, az érdekek dimenzióival „összefüggő” elméleti kontúrjainak*

megközelítő pontosságú felvázolására. Az egyes társadalmi integrációk érdekmegoszlásának és az érdekek objektív konfliktusaival összefüggő problémáknak a kérdésköre a marxi társadalomstruktúra-elméletben kimutathatóan nem periférikus helyet foglal el, ellenkezőleg: alapvető jelentőségű. Csakhogy a marxi struktúraelmélet felidézése során nem elegendő pusztán „A tőké”-re támaszkodni. „A tőke” alapján — az érték-többlet termelését és alakváltozásait nyomon követve — egyrészt levezethető az osztályok kategoriális megoszlása, másrészt például az ipari termelési struktúra munkamegosztás-szerkezete. Nem igényel külön bizonyítást, hogy e kettő közül *egyik sem azonos a társadalomstruktúrával, kiváltképpen nem azzal, amit a gazdaság társadalomstruktúrájának fogunk nevezni*, jóllehet utóbbi mindkettőt magában foglalja, sőt magából eredezteti. Noha ismert dolgok elismételésének tűnik, mégsem alaptalan itt is utalni arra, hogy a társadalmi struktúra több, szélesebb, mint amit általában osztályszerkezetnek neveznek. E „komplex” társadalomszerkezet feltárásához nélkülözhetetlenek azok a fejtegetések, amelyek „A politikai gazdaságtan kritikájának alapvonalaiiban” („Grundrisse”), és egyes, szintén „A tőke” előtti mun-

¹ Papp Zsolt, a Társadalomtudományi Intézet tudományos munkatársa a fenti címmel hosszabb tanulmányt írt, amelyet 1971. január 28-án az Intézetben megvitattak. Az alábbiakban a tanulmány rövid kivonatát és a vita néhány érdekes részletét közöljük. Papp Zsolt tanulmánya egy későbbi időpontban jelenik meg.

kákban („A hegeli jogfilozófia kritikája”, „Brumaire . . .” stb.) fogalmazódtak meg.

A szociológiai gondolkodásban mind a mai napig elevenen él két egymásnak ellentmondó feltevés. Az egyik felfogás értelmében a társadalmi struktúra a *kauzalitások* rendszere, amelyben a tényezők egy része mint ok, más része mint következmény szerepel. Ezen belül létezik egy kiválságos tényező: a gazdaság, amely — egyebek között — meghatározza: az államot, a jogot, a politikát, a „felépítményt”. Ezzel ellentétben él az a felfogás, amely szerint a társadalmi struktúra „pluralista interakció”, amely kizárja, legalábbis korlátozza a kauzalitások egyeduralmát, és ezt a kölcsönös összefüggések *funkcionalitásával* cseréli fel.

E mindkét ágán csak vázlatosan érintett elméleti alternatíva, amely meghatározott, történelmileg kialakult valóságszemlélet eredménye, s amelynek lényege, hogy a társadalomszerkezetet *izolált absztrakciókban* kísérli meg elemezni (később ezeket kauzális-strukturális, illetve funkcionális összefüggésekbe kívánja külsőlegesen beleépíteni), *képtelen számot adni a „komplex” társadalomszerkezet két alapvető tényéről.*

Az egyik: a társadalmi egészet, a társadalomszerkezetet mindig a gazdasági struktúra alakítja ki. Így tehát a gazdasági struktúra pontos ismerete előfeltétele a társadalomszerkezet vizsgálatának. Csakhogy a társadalomkutatás adott pillanatában a társadalomszerkezet mint *már kialakított, már elrendezett adottság* jelent realitást. De a gazdasági struktúra nemcsak „időben”, hanem a társadalmi létezés „síkjait” illetően is elválaszthatatlan a társadalomszerkezet egészétől, azzal immanens. A gazdasági struktúra nem

„előzi meg”, nem „előlegezi” a társadalom szociális-politikai struktúráját, hanem mindig már *ezen belül, ennek intézményesítő-szervező tevékenységéből tételezetten létezik* egyáltalában. Nem a gazdasági struktúrára „épül” a társadalom struktúrája, hanem *a gazdaságnak eleve társadalomstruktúrája van*, azaz a termelés mindig valamilyen, a közvetlen termelők egymás közötti viszonyait meghatározó kényszer (intézményesítettség) által biztosított formában folyik, és ez minősíti társadalmilag saját összetevőit, a „tényezőket”.

A másik: a voltaképpeni probléma, hogy a gazdaság spontán potencialitását intézményesítő tevékenység eredőjeképpen valami más is létrejön, amit az intézményesítő célkitűző és célmegvalósító tevékenység a maga partikularitásában nem tartalmazott, és következményeinek egészében nem képes áttekinteni. *A gazdaság társadalomstruktúrája az egyes társadalmi termelők (vagy integrációk) cselekedeteinek teleologikus tételezéseiből áll elő, a társadalmi szerkezet mint összefolyamat mégis szigorúan nem teleologikus jellegű, azaz nem ismeri az „önmagán kívüli” célt és célkövetést.*² Az intézményesítéssel, a társadalmi közvetítőrendszerek kialakításával létrejövő és elkülönülő többlet (az intézményesülés „második köre”) ráadásul történelmileg egyre inkább kibővülő tendenciát mutat, és mind növekvő mértékben vonja függésébe a társadalmi termelés kapcsolatrendszerét (az intézményesítés „első körét”).

² Lásd *Lukács György*: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz.

A jelzett összefüggések megvilágítása során nyújthat segítséget az *érdek* kategóriája.

Az érdek az önmagában csak fogalmi elvonatkoztatás síkján létező gazdaság szakadatlan intézményesítő-társadalmisító tevékenység révén történő tételezésének olyan feltétele és indítéka, amely abból következik, hogy a társadalmi termelésnek nincs közvetlen összefüggése a kielégítéssel, és ezt az összefüggést meg kell teremteni azáltal, hogy a kielégítést nélkülöző személy (vagy integráció) eszközként iktatódik az idegen szükséglet és e szükséglet tárgyai közé. Az érdek ezért *közvetett* társadalmi tevékenység és te-

leológikus irányultságú: „változót” iktat be a társadalmi tevékenységcsere mechanizmusába, amelyhez — anticipáltan — igazodni kíván, s amelyek mégis, mint a teleológikus döntésektől mozgásba hozott társadalmi-termelési *összfolyamat*, az individuumok „háta mögött” fejtik ki hatásukat.

E folyamat — mint az árutermelőknek a társadalmi termelés csereaktusaiban létrejövő elkülönülése és egysége s ezen összefüggés függetlenedése — az érdek meghatározott síkjait jelöli ki, amelyekkel nagy vonalakban felrajzolható a társadalomstruktúra egy lehetséges elméleti építménye.

A vitában elhangzott főbb megállapítások

Kovács Géza: Egyebek mellett egyetérttek a szerzőnek azzal az álláspontjával, amely a dolgozat alap gondolata: „...nincs önmagában vett gazdaság, ellenben mindig intézményesült-társadalmiasult formában létezik, azaz az együttműködés meghatározott módjától mint kényszertől tételezett. Az együttműködés meghatározott módját a társadalmi munka »eleve létező« megosztása írja elő.” Ebből az alapállásból logikusan következik számos olyan helyes megállapítás, amely a dolgozatban szerepel, s amelyet nem akarok itt részletesen megismételni (például a társadalmi és gazdasági struktúra kölcsönös összefüggése, mi minek a külső köre stb.).

Néhány olyan észrevételt kívánok tenni, amelyek a dolgozatban foglaltaktól eltérő álláspontokra utalnak. Az első ilyen a marxizmus gondolatrendszerhez való viszonyhoz kötődik, jóllehet Papp Zsolt fejtegetései,

amelyekben a marxizmus álláspontot ismerteti, konzekvensek, mégis bizonyos fokú egyoldalúságot sugallnak. Ez az egyoldalúság érzésem szerint abból származik, hogy — valószínűleg Marx nyomán ugyan — a szerző eltúlozza az áru és az áruviszonyok problémáját. Kérdéses, hogy az érdek és a gazdaság összefüggésében lehet-e ennyire kiemelkedően fontos szerepet szánunk az árunak és az áruviszonyoknak. Marxnál érthető volt az áruviszonyoknak ez a kiemelt kezelése, hiszen az áruban fedezte fel a kapitalizmus összes alapvető ellentmondását, és ebből adódóan az áruviszonyok nála, bár nem kizárólagosan, de hangsúlyozottan tőkés áruviszonyok értelmét nyerik. Amint ez ismeretes, e probléma már az állammonopolista kapitalizmus talaján is módosul, és még inkább a szocializmus—kommunizmus tekintetében.

Ha a gazdaság és az érdek össze-

függésének kifejtése kevésbé koncentráldott volna az áruproblémára, ez esetben más összefüggést nyert volna a társadalmi és az egyéni érdekek is. A szerző sokkal kevésbé hangsúlyozta volna a társadalmi érdekek kialakulását az önző egyéni érdekek kölcsönös korlátozásaként, valamint az árutermelők háta mögötti létrejöttét csakúgy, mint a gazdasági munkamegosztásnak, ágazati szerkezetnek valamiféle külső — természeti — tényezőhöz hasonló módon való megjelenését.

Az említettekben következően a dolgozat az érdek és a gazdaság összefüggését illetően adós maradt az érdekstruktúrák olyan részletesebb meghatározásával, amely a makro-, a mikro- és a mezo-érdekekre vonatkozik, ezek kölcsönös összefüggését tárgyalja. Ezek tisztázása fontos mai problémáink megoldása miatt is. A gazdasági mechanizmus reformjával izgalmassá vált mindaz, ami a társadalmi vagy népgazdasági érdek és a vállalati érdek között húzódik meg közbülső szintként. Ezeknek a mezo-szinteknek — katonai, mezőgazdasági, vagy ágazati, regionális stb. szinteknek — az érdekeobjektivitását kellene megvizsgálni elvi alapon. Vagyis az érdekmechanizmus a gazdaságot illetően vajon csak árumechanizmus, e mechanizmus az árutermelők versenyeként jelenik csak meg, vagy más mozgásformákat is ölt, s ha igen, milyeneket?

Úgy tudom, a tanulmány következő részében, egy politikai-szociológiai elemzés keretében kerül majd sor az intézményi elkülönültségek feltárására. Ekkor igényként jelentkezik majd egy további résznek a megírása is, ahol az érdek és a gazdaság, valamint az érdek és az intézmények kapcsolatának szintézisére kerül sor. Az érdekrendszer, az intézmények és az áruviszonyok

struktúrájának kölcsönös összefüggését talán a társadalmi tulajdon alapján legcélszerűbb megközelíteni. Fel lehet persze vetni azt is, hogy mi van az intézményi típusú struktúrák háttérében. Lehetséges kutatási eljárás volna felvázolni a társadalmi struktúrák felszíni formáit, és megkeresni, hogy ezek mögött milyen érdek vagy egyéb struktúrák húzódnak meg; tehát a „felszíntől” menni a „mélyre”. Ugyanezt a mozgást időben is el lehetne végezni. Amennyiben a kommunizmust több fokozatban fogjuk fel, úgy egyáltalán nem biztos, hogy bizonyos „felső” fokozatokban lesz még áru. Elképzelhető megközelítés, hogy olyan gazdasági mechanizmust hiposztázálva, ahol az intézményes elkülönülések mozgása nem az áruvilág alakulását követi, hanem valami mást — hogy mit, éppen ezt kellene megkeresni —, innen hajtjanánk végre egy történeti „visszamozgást” az intézményekig és az áruig.

Liska Tibor: Úgy vélem, kritika tárgyává kell tennünk azt az így vagy úgy valamennyiünk szocialista, illetve marxista ideológiájára jellemző elzárkózást, amely legjobb képviselőiben és szándékaiban is csak a marxizmus reneszánszáig, az apologetikától az eredeti, tudós Marxhoz való visszanyúlásig jutott el — és tovább nem. A Marxhoz való visszatérésnek egyet kell jelentenie azzal, hogy Marx szemével és tudományosságával a *ma* részletkérdéseibe hatolunk be, az eredeti ideológiát összevetjük az időközben bekövetkezett történelmi tapasztalatokkal, és megkeressük azt a legobjektívebb érdekstruktúrát, amely napjaink marxista ideológiájával fonódhat össze. A forradalmi hatalom megszerzésének, majd Lenin idejében megvédésének és első lépéseinek történelmi feladatához született

marxi—lenini elméletnek a történelmi helyzetre szabottsága, ebben rejlő forradalmisága nem is érhetné el másképp igazi reneszánszát, csak úgy, hogy most a szocialista viszonyok megvalósításának, kiteljesítésének történelmi feladatára ad választ, vagyis azokra a kérdésekre, amelyekkel az adott társadalmi viszonyok dinamikáját vizsgáló s korántsem jóslgatni akaró marxi—lenini elmélet tudatosan nem foglalkozott. Tehát nemcsak reneszánszra van szükség, hanem valami többre. Az eredeti marxi—lenini elmélethez való visszatérés ugyanis gyakorlatilag azzal a veszéllyel jár, hogy az ezt cselekvőknek, akik gondosan elmélyednek a klasszikusok tanulmányozásában, nem marad idejük a ma legszemélyesebb tényeknek és problémáinak tanulmányozására sem.

Papp Zsolt tanulmánya jó példa számomra arra az önmagában is hasznos, de nem elegendő reneszánszra, amely csak a marxi gondolatrendszer aktuális felelevenítésére törekszik. A gazdasági alapot és a felépítményt mintegy külön kezelő és mechanikus ok-okozati viszonyba hozó, korábbi marxizmusunkkal szemben az eredeti, komplexebb marxi szemlélethez való visszanyúlás szükségessége és hasznossága alig vitatható. Hasonlóképpen értékes az érdekes a „nincs önmagában létező gazdaság” és „nincs önmagában létező társadalom” gondolatra épülő egész elemzése, amit az előző megállapítás mintájára, talán úgy lehetne megfogalmazni, hogy nincs önmagában vagy csak a gazdaság egyik összetevőjeként létező érdek sem.

A piaci gazdálkodás kialakulásával az ember és a szükségletei kielégítésére termelt tárgyak közé beiktatódik a valóságos csere, hiszen a társadalmi munkamegosztás kialakulásával mások termelik meg e

szükségleti tárgyainkat, s mi magunk ismét csak másoknak termelünk. De ebből az azóta is igazolódott és szinte örök igazságnak tekinthető marxi tételből, vagy legalábbis a kiinduló marxi szemléletnek a hatására olyan sok voluntarista törekvés is született a bellum omnium contra omnesnek valami féle alapvető ellentmondásoktól mentes, *közvetlenül szükségletre* történő termeléssel való felváltására, hogy ezen, — önmagában ma is helyes — marxi alapvetés felelevenítéséhez a nem árutertermelő, illetve legalábbis az árutertermelést korlátozni kívánó szocializmus tapasztalatai alapján ma már mindenképpen hozzákívánczik egy sereg történelmi memento. Nemcsak az — a tanulmány egész mondanivalójában élő, de explicite meg nem fogalmazott — ténymegállapítás, hogy ezen alapvetésekben Marx nem az elkülönült magántulajdon-viszonyokból, hanem magából a társadalmi munkamegosztásból magyarázta az árutertermelés és a tőle elválaszthatatlan érdekrendszer szükségességét. Azt a konkrét tapasztalatunkat kellene talán a legjobban kifejtetni és általánosítani, hogy a formálisan nem árut cserélő, hanem a szükséglet és kielégítésének tárgya közé az állami tervintézményeket beiktató mechanizmus a bellum omnium contra omnest tulajdonképpen jobban kiélezte és áttekinthetlenebbé tette. Vagy talán azt, hogy a prekapitalista formákhoz sok vonatkozásban visszatérő „modern” ipari állam bürokráciája is igyekszik megszüntetni, illetve korlátozni az áruviszonyokat. Vagyis nemcsak az a probléma, hogy a társadalmi munkamegosztásban, ahol az emberek egymást mind újabb szükségletek mind hatékonyabb kielégítésére manipulálják, a termelés és a szükséglet önmagában kezelhetetlenül, sőt szinte

értelmetlenül szubjektívan megoldott ellentmondása felerősödik és keresletté-kínálatlá objektívizálódva oldódik meg, hanem — ismétlem, túl ezen ellentmondás kieleződésén — a fő probléma sokkal inkább a monopóliumoknak, s főleg az állami monopóliumoknak a kínálatot visszafogó s ugyanakkor inflációs keresletet teremtő hatása.

Nem eléggé meggyőző tehát a tanulmánynak az a megállapítása, hogy „az érdek szülőhelye az árutermelők közössége”. Ez még akkor is leegyszerűsítésnek tűnik, ha az említett tanulmánynak igen nagy értéke, hogy nem a magántulajdonviszonyokból vezeti le az árutermelést, hanem azt a marxi gondolatot próbálják — a szokásos csipeszvégen kiemelt idézgetés helyett — teljesebben kifejteni, hogy a társadalmi munkamegosztás érdekrendszere vezet a termelés magánjellegének felerősödéséhez. Jómagam szívesen elfogadom az örökkön-örökké fejlődő árutermelést, illetve társadalmi munkamegosztást mindennek az alfája és omegájaként, de az érdeket mégis szélesebb, átfogóbb feltételnek és indítéknak érzem és ítélem, mintsem a szűkebb, hagyományos politikai gazdaságtani értelemben vett árucseréhez lehetne kötni. Úgy vélem, az érdek ennél tágabb értelemben, az összes csere- és helyzettesítési alternatívák és kapcsolatok általános feltételrendszereként és indítékként szabályozza minden gazdaság működését.

Végül szeretném megjegyezni, hogy észrevételeim nem elmarasztaló kritikai megállapítások, hanem inkább arra vonatkoznak, hogy még mi mindent szerettem volna hallani a szerzőtől, tehát inkább biztatások és önbiztatások kívánnak lenni.

Holló Mária: Egészen röviden: messzemenően egyetérték Kovács

Géza elvtárs hozzászólásának utolsó szempontjával, a jövő, a lehetséges *felől* „visszafelé” történő futurologiai megközelítés fontosságával. Marx írja a „Grundrisse” egy helyén, hogy „ami marad, az az idő ökonómiája”. Azaz amikor a munkaidő ökonómiája már eltűnik, akkor is fennmarad az idő ökonómiája, amely terhes lehet érdekkonfliktusokkal. Marx több helyütt a munkamegosztás és a magántulajdon azonoságáról beszél, mégis a magántulajdon mint az idegen munkaerő feletti rendelkezés eltűnhet, de a munkamegosztás mindig megmarad, azaz mindig lesznek, akik mások idejével rendelkezni és gazdálkodni fognak.

Papp Zsolt: A téma feldolgozásához a közvetlen indítékot a társadalmi struktúra körül folyó elméleti viták adták. E viták — véleményem szerint — a társadalmi struktúra témakörében gondolkozva differenciálatlanul, sőt kifejtetlenül kezelik az érdek problémáját, jóllehet Marxnál eleddig nagyrészt feltáratlan és nagy elméleti koherenciával megfogalmazott, témába vágó nyersanyagot találunk. Ennek ismeretében — kiemelve az érdek problematikáját — más felvetést nyerhetnének a társadalmi struktúra egyes kérdései is. Ezért a dolgozat nem a „társadalmi struktúrával”, hanem a *gazdaság társadalomstruktúrájának* elméleti feltérképezésével kívánt foglalkozni. Utóbbi nem azonos sem az osztálystruktúrával, sem a társadalmi rétegződéssel, bár mind a kettőt magában foglalja mint belőle kifejtethetőt. Erre a dolgozat következő részében szeretnék rámutatni, *miután* a társadalomstruktúra „dinamikus” összetevőinek, az érdekeknek valamilyen struktúráját már sikerült megragadni. Egyetértve azzal, hogy az érdek és a gazdaság összefüggé-

sében az árunak és az áruviszonyoknak szánt „kiemelkedően” fontos szerep megkérdőjelezhető, csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a dolgozat nem egyszerűen a tőkés áruviszonyokról, hanem a társadalmi munkamegosztás szerkezetétől determinált társadalmi tevékenységcsereéről és ennek sajátosan a dologi közvetítéseknek alárendelt formájáról kívánt beszélni, amely — hozzávéve intézményes következményeit és feltételeit is — nem egyszerűen tőkés sajátosság.

Görgényi Ferenc: A marxi felfogásból kibontható, persze valóban nem a citátumok montázsolása útján, az érdekek olyan definíciója, amely szerint *az érdek azoknak az egységeknek, illetve társadalmi csoportoknak a kölcsönös függősége, akik között a társadalmi munka megoszlik.* Mivel a társadalmi munka megosztását nemcsak az áruviszonyok és nem minden termelési formációban döntően az áruviszonyok szabályozzák, ezért az érdek fogalmának meghatározásakor nem elegendő pusztán az áruviszonyokat figyelembe venni, hanem a társadalmi munka megosztásának, a tevékenységcsere egyetemességét létrehozó érintkezési formáknak a történeti elemzéséből kell kiindulni. Az egyik legfontosabb és legaktuálisabb feladat ezzel kapcsolatban annak elemzése, hogy a munkamegosztás szocialista rendszerében milyen szerepe van a *politikai* szférának; az állam, a terv stb. mennyiben gazdasági, mennyiben politikai intézmények.

Kolosi Tamás: Egyetértek Papp Zsolt hozzászólásának azzal a megállapításával, amely szerint a gazdaság „társadalomstruktúrája” magában foglalja az osztályszerkezetet és a rétegződést is, ám az utóbbit figyelembe véve, valahol lehetőséget kell nyitnia az empirikus megközelítés számára is. Nem az a probléma, hogy az érdekviszonyok operacionálizálásával azok empirikus mérésére tegyünk kísérletet, hiszen ez — az érdek kategóriájának nem mérhető természetéből következően — lehetetlen. Az azonban feladat, hogy az érdekviszonyok elemzése egy olyan társadalmi struktúráképbe épüljön bele, mint ennek lényegi eleme, amely egyaránt feltárja és felhasználja a társadalmi totalitás csak teoretikusan megközelíthető struktúraelemeit és az empirikusan verifikálható rétegződést, amely az előbbin épül fel.

Tény, hogy az érdek mindig létezett, amióta ember létezik, de egy ilyen értelemben vett, a történelemtől elszakított kategória üres és használhatatlan. Egyaránt magában foglalja a Papp Zsolt által elemzett érdekviszonyokat és — ad absurdum — azt is, hogy az orozslán jól felfogott érdeke, hogy megegye a bárányt. E kategóriát csak történetileg lehet megközelíteni, és ekkor, ha az érdek társadalmi genezisére figyelünk, az érdek szülőhelyeként — és a ma is ható érdekviszonyok szülőhelyeként — a társadalmi tevékenységcsere áruviszonylatai által determinált struktúrák jöhetnek számításba.

Papp Zsolt

Kapcsolataink egyes megyei szociológiai csoportokkal

Az utóbbi években, csakúgy, mint Budapesten, a megyékben is erőteljesebb az érdeklődés a szociológiai kutatások iránt. A megnövekedett igényeknek megfelelően a megyei párt-, állami és társadalmi szervezetek mind gyakrabban igyekeznek munkájukat, mindenekelőtt döntéseiket szociológiai jellegű vizsgálatokkal is alátámasztani. A szociológiai vizsgálatok létjogosultságát felismerve a megyei pártbizottságok mind erőteljesebben törekszenek arra, hogy munkájukhoz valamilyen formában (szorosabb, lazább kapcsolatokkal, de mindenképpen a párt politikai felügyelete mellett) szervezetileg is kapcsolódó, önálló szociológiai-közvéleménykutató csoportokat hozzanak létre. A különböző megyékben természetesen jelentős eltéréseket mutat a csoportok szervezeti kiépítése, működésük anyagi feltételeinek biztosítása, a végzett kutatások színvonala. Elméletileg sem eléggé tisztázottak a kutatási célok, lehetőségek, hiány van felkészült kutatókban, kevés a módszertani tapasztalat, gyakori a kutatási elképzelések túlméretezettsége, a már meglévő vagy szerveződő csoportok jórészt egymástól elszigetelten dolgoznak, elméleti és módszertani szempontokból egyaránt hiányzik a koordináció más csoportokkal. Biztató azonban az, hogy a munkában részt vevők aktív tevékenysége mindinkább találkozik a pártbizottságok megértő támogatásával.

A politikai szociológia megalapozottabb, egybehangoltabb és hatékonyabb művelése érdekében 1970 őszén konzultációs beszélgetésre hívtuk meg a megyei pártbizottságok mellett tevékenykedni kezdő

szociológiai csoportok képviselőit. A tanácskozás legfontosabb eredményeként személyes kapcsolatok teremődtek az egyes csoportok között, informálták egymást munkájukról, terveikről, elképzeléseikről. Minden részvevő szükségesnek tartotta, hogy a csoportok szorosan működjenek együtt, és sokoldalú kapcsolatot építsenek ki a Társadalomtudományi Intézettel. Nézetünk szerint ez annál is inkább lehetséges, mert ezek a csoportok főleg az intézet korábban megszervezett két egyéves szociológiai tanfolyamán részt vett fiatal kutatókra épülnek. A Társadalomtudományi Intézet legalább három területen segítheti a megyei csoportok munkáját: 1. A megyei oktatási Igazgatóságok mellett szervezett szociológiai tanfolyamok munkájában való részvétel (konzultációs segítség az oktatási tematikák kidolgozásánál, elméleti viták, előadások tartása stb.). 2. Konzultációk, közös viták egy-egy csoport kutatási elképzeléseiről (kutatási témák, hipotézisek, kérdőívkészítés, mintavétel, táblaterv, kódolás, tanulmányviták stb.). 3. Kölcsönös részvétel egy-egy kutatás különböző folyamataiban.

Természetesen, a fentiekén túl, számtalan más formában is lehetőség nyílik az együttműködésre, így, feltétlenül szükséges az egymás közötti információ rendszerének kiépítése (dokumentumcserek, elméleti tanulmányok kicserélése stb.) Intézetünk helyzete elsősorban számunkra teszi kötelezővé az együttműködés kezdeményezését, kutatási eredményeink intenzívebb publikálása feltehetőleg ebben az értelemben is segíteni fog.

A Társadalomtudományi Intézetnek jelenleg tíz megyei szociológiai csoporttal van szorosabb vagy lazább kapcsolata (Baranya, Bács, Borsod, Győr, Hajdú, Heves, Komárom, Nógrád, Szolnok, Zala). Reálisnak tűnik az az elképzelésünk, hogy most induló időszakos közleményünkben folyamatos tájékoztatást nyújtunk egy-egy megyei csoport tevékenységéről. Első számunkban a Borsod megyei csoport tevékenységének felvázolására törekszünk, természetesen utalva arra, hogy e munka során miként alakul a borsodi kapcsolata intézetünkkel.

A Borsod megyei csoport a többihez képest is sajátos körülmények között dolgozik. Szervezetileg az egyetem Marxizmus-Leninizmus tanszékéhez tartozik, ugyanakkor szoros kapcsolatban áll a megyei pártbizottsággal. Megbízásaitak főleg tőlük kapják; a megyei pártbizottság képviselői részt is vesznek a munkában, elsősorban a kutatási koncepciók kialakításában. A pártbizottság politikai támogatása biztosítja mindenekelőtt a csoport munkájához szükséges feltételeket. A csoport jelenleg három teljes és négy fél státusú kutatóval dolgozik. Intézetünk kutatói státusokkal is segíti a csoport munkáját.

A Borsod megyei szociológiai csoport jelenlegi fő kutatási témája: „Az iparban foglalkoztatottak munka- és életkörülményei Borsod megyében”. A témát a pártbizottsággal egyetértésben alakították ki, és a munka minden fázisában aktív támogatást kaptak a megye felelős vezetőitől. A munkában az Intézet szociológiai csoportja kezdettől fogva részt vállalt. A hipotézis, a kérdőív stb. ki-munkálásában Intézetünk több munkatársa is részt vett. A vizsgálat közben többször folytattunk hasznos konzultációkat a borsodi szociológiai csoport kutatóival. A

most folyó elemző munkában, a tanulmányok megírásában ugyancsak több intézeti munkatársunk vállalt szerepet. Az 1970 őszén megkezdett vizsgálat jelenleg az elemzés, a tanulmányok készítésének stádiumában van. Az első publikálásra alkalmas tanulmányoknak a terv szerint 1971 őszére kell elkészülniük.

Ahhoz, hogy a vizsgálat fő kérdéseiről, célkitűzéseiről képet kapjunk, a hipotézis alapján összefoglaljuk azokat a fő problémákat, amelyeket éppen a felmérés segítségével próbálnak megválaszolni.

A Borsod megyei szociológusok vizsgálatukat *problémafeltáró keret-felmérésnek tartják*. Úgy gondolják, hogy az első ilyen jellegű kutatás nem adhat minden kérdésre választ, de felszínre hozhatja a meglévő ellentmondásokat, feszültségeket, amelyek hasonló vagy más módszerű megközelítésben a további vizsgálódás lehetőségeit hordozzák magukban. A hipotézis az alábbiakban fogalmazta meg a vizsgálat fő célkitűzését:

„Milyen a borsodi iparban foglalkoztatottak társadalmi rétegződése, összetétele (struktúrája), mi jellemzi ezeknek a rétegeknek a munkához való viszonyát, ezzel kapcsolatban milyen tendenciák érvényesülnek az üzemeken belüli integrációs folyamatokban, az életkörülmények alakulásában és az életmód különböző dimenzióiban?”

A vizsgálat során a megye 117 000 ipari dolgozójának rétegződéséről, életmódjáról, munkához való viszonyáról igyekeznek képet kapni.

A vizsgálatot azonos dokumentáció alapján két szinten valósították meg: egyrészt az alapsokaság 2,5 százalékra kiterjedő reprezentatív minta (2970 fő) segítségével a megye ipari dolgozóiról próbálnak információt szerezni; másrészt 2,5—10 százalékos mintával — ezzel párhuz-

zamosan — a 23 legfontosabb megyei üzem helyzetéről, az adott üzem dolgozóinak rétegződéséről, élet- és munkakörülményeiről külön-külön is készülnek táblázatok, illetve tanulmányok.

A vizsgálat célkitűzéseiből nyilvánvaló, hogy a problémák három nagy csoportjára szándékoznak válaszolni a borsodi ipari üzemek dolgozóinak körében végzett vizsgálatok alapján.

1. A rétegződés problémái

Az ipari dolgozók körében a rétegződés vizsgálatánál abból indultak ki, hogy az üzemben belül vagy az iparban általában meglévő különböző rétegek, csoportok kialakulásában a társadalmi munkamegosztásnak döntő szerepe van. Más vizsgálatokhoz hasonlóan munkajelleg-csoportokat hoztak létre, mivel a vizsgálat hipotézise szerint a társadalmi tagozódás csak így verifikálható. A differenciáló faktorok három fő csoportját alakították ki: a) a származás és lakóhely jellege, b) a kereset, presztízs, társadalmi megbecsülés, c) demográfiai jellegű tényezők.

2. A munkához való viszony problémái

A témán belül elsősorban azokat a munkával kapcsolatos elvárásokat tették a vizsgálat tárgyává, amelyek egy adott társadalomban, elsősorban az objektív körülmények hatására kialakultak a dolgozóknál. Vizsgálták tehát a munkával kapcsolatos elvárások struktúráját, a munkahelyi identifikációt, valamint azt, hogy a munkával kapcsolatos különböző elvárásokkal szemben a megvizsgált társadalom keretén belül milyen konkrét munkafeltételek vannak.

Ezen a problémacsoporton belül keresik a választ a vállalati integráció, az egyes vállalatokon belül kialakult kollektívák, kiscsoportok problémáira, arra, hogy ezek milyen szerepet töltenek, illetve tölthetnének be a „mi” és a „miénk” tudat kialakulásában.

Fontosnak tartják az emberi kapcsolatok különböző formáinak, motivációinak vizsgálatát, és azt is kutatják, hogy az egyén, a dolgozó milyen munkacsoportok tagja, mi fűzi ezekhez a csoportokhoz, mit vár ezektől a csoportoktól, milyen a beosztottak és a vezetők kapcsolata, milyen tényezők motiválják ezeket a kapcsolatokat, mennyire érzi magáénak az egyén a vállalatot stb.? Választ keresnek a dolgozók társadalmi tevékenységére is.

3. Az életmód kérdései

Ismerve a megye társadalmi szempontból színes arcúlatát, feltételezik, hogy a vizsgálat felszínre hozza majd a legkülönbözőbb, egymástól sokszor nagyon messze levő életmódtípusokat.

Ebben a fejezetben a megválaszolendő alapkérdések a következők: Milyen keretek között folytatják tevékenységüket az egyes rétegekhez tartozó ipari dolgozók? Milyen célokra használják fel a rendelkezésre álló kereteket (tárgyi feltételeket és körülményeket)? Hogyan, milyen módon tevékenykednek a különböző körülmények között élő, különböző foglalkozási, munkajelleg-csoportokhoz tartozó dolgozók? Az életmód kérdéseiben belül jelentős helyet tölt be a lakóhelyi, ellátottsági viszonyok elemzése.

Nagy vonásokban ebben foglalkozhatók össze a Borsod megyei szociológiai csoport fő munkáját kitevő, az ipari dolgozók helyzetével kapcsolatos

tos vizsgálat fő kérdései. Az egész munka jelenleg abban a fázisban van, amikor meg lehet kezdeni az adatok elemzését, elméleti általánosítását. Most készülnek az üzemek számára a dolgozatok, amelyek — meggyőződésünk szerint — sok értékes tapasztalatot adnak majd a megyei minta elemzéséhez. A dolgozatokat készítők számára a különböző részkérdésekről előtanulmányok állnak rendelkezésre, amelyek főleg az egységes értelmezést teszik lehetővé.

A Borsod megyei szociológiai csoport fő tevékenysége: kutatói munka. Ugyanakkor arra is törekszenek, hogy a megyében stabil, a szociológia elméletének és gyakorlatának alapkérdéseit ismerő szélesebb csoportot alakítsanak ki. Szociológiai tanfolyamukon elsősorban azokat a kádereket képzik, akik eddig is részt vettek a felmérésekben, illetve

akiket később is foglalkoztatni kívánnak. A Társadalomtudományi Intézet szociológusai ebben a munkában is részt vesznek.

Intézetünk munkakapcsolata a Borsod megyei szociológiai csoporttal meggyőződésünk szerint mindkét részről hasznos. Az ilyen jellegű konkrét kutatásban való részvétel kialakítása más megyei szociológiai csoportokkal is célszerű lenne. A konzultációk, a tapasztalatszerzés, az elméleti viták, a konkrét kutatási folyamatokban való részvétel, a szociológia elméleti kérdéseinek oktatásában való együttműködés, az információk kétirányú áramlása elengedhetetlen feltétele az együttműködés szorosabbá tételének. Az ilyen jellegű kapcsolatok csak hasznosak lehetnek a hazai szociológiai kutatások fejlődésében.

Anderkó János

Tudósítás

Ez év februárjában a Társadalomtudományi Intézet nemzetközi csoportja megvitatta Tóth Zoltán „Egy nagy család tevékenység-szerkezete” c. előtanulmányát, amelynek végleges szövegét később közöljük. Ez az írás része egy nagyobb, a belső integrációt tárgyaló tanulmánynak. A vitában meghívott történész és etnográfus szakemberek vettek részt.

Az előtanulmány egy 20. század derekán készített etnográfiai felvétel keretében, történeti, néprajzi adatok és a szerző által felvett interjú felhasználásával tesz kísérletet a paraszti önellátás és az önellátó tevékenységek során a parasztcsaládban kialakuló viszonyok elemzésére. A modellként választott nagy család leltárban szereplő használati

tárgyakat az önellátó-árutermelő családi tevékenység-szerkezet és külső kapcsolatainak történeti rétegződése szerint jellemzi. A vizsgált néprajzi anyagot a szerző hasznosítani igyekszik a sajátos kelet-európai társadalmi-gazdasági fejlődés tisztázatlan problémáinak értelmezésében. Eddigi kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy a magyarországi kapitalista fejlődés 19. század végi meggyorsulásáig Kelet-Európában és Magyarországon is a parasztcsalád tekinthető a társadalmi tevékenységrendszer alapsejtjének. A későközépkori, újkori áru- és pénzgazdálkodás, valamint városiasodás lemaradását és az önellátó vagy önellátó bázison árutermelő nagycsaládi alapszerkezet tovább-

élését, illetve újrakeletkezését egyazon típusú társadalmi fejlődés két egymás által feltételezett oldalaként fogja fel.

A vitában részt vevők elismeréssel nyilatkoztak mind a problémaválasztás igényességéről, mind pedig a megközelítésmód eredetiségéről. A prekapitalista kelet-európai fejlődés irodalmában igen elterjedt az a szemlélet, amelynek kiindulópontja a nyugat-európai fejlődéssel való külsőlegesen összehasonlítás. Ennél fogva egy eleve homogénnek feltételezett prekapitalista alapstruktúra belső eltéréseinek, ütemkülönbségeinek vizsgálata szokta behatárolni a kutatások horizontját. A vitatott tanulmány szerzője — egyébként összhangban Marx orosz és kelet-európai agrárkutatásainak alapirányával és a kelet-európai történetkutatás számos maradandó értékű megfigyelésével és sejtésével — nem él ezzel az előfeltevessel, hanem a prekapitalista Kelet-Európa alapstruktúrájának tisztázatlanságából indul ki. Módszerének érdeme különösen a friss tárgyi-néprajzi anyag bekapcsolása, de ugyanebből adódnak a módszertani megközelítés vitatható mozzanatai is.

A részletesen vizsgált nagy család tevékenység-szerkezete már az előtanulmányban kifejtettek szerint is mintegy kulcsot biztosított ahhoz, hogy kölcsönösen feltételezett mozzanatok rendszereként váljanak értelmezhetővé a kelet-európai prekapitalista fejlődés lemaradásának, megrekedésének az eddigiekben feltárt különböző oldalai, és kirajzolód-

jék a sajátos kelet-európai prekapitalista alapstruktúra összefüggő képe. Vitatható azonban, hogy a vizsgált nagy család mennyiben tekinthető valóban tipikusnak, mennyiben követhető nyomon a nagy család továbbélése, illetve újrakeletkezése, továbbá földrajzi elterjedése a történeti forrásanyagban, sőt még az is, hogy a nagy család egyáltalában tekinthető-e strukturális alapsejtnak, vagy pedig olyan családforma, amely a legkülönbözőbb alapstruktúrákba beépülten is felmutatható.

Ezekben a vitatott kérdésekben természetesen nem kisebb probléma rejlik, mint az elemzett nagycsalád-alapsejtté vetíthetőségének megalapozása. Az anyaggal polemizálók azonban mindezeket a kérdéseket inkább egy ilyen megalapozáshoz való hozzájárulásként, a verifikálás konkrét módozatainak közös keresése szellemében vitattak és semmiképpen sem a szerző eddigi eredményeit cáfoló, kutatásai eddigi irányát eltérítendő módon. Az utóbbit annál is kevésbé tették, hiszen — amint erre többször konkrétan is utaltak — saját vizsgálódásaik során felhalmozódó megfigyeléseik és sejtéseik csak valószínűsítik az „Egy nagy család tevékenység-szerkezete”-nek szerzője által választott problematika és megközelítésmód indokoltságát. A vitatott kérdések eldöntésének útját éppen ezek további kibontásán keresztül látták kiépíthetőnek.

Patkós János

Tartalom

<i>Módra László—Szelényi Iván: Egy szociológiai vizsgálat ismertetése</i>	3
<i>Lackó Miklós: A francia szociológia és a munkásosztály „integrálódásának” elmélete</i>	17
<i>Kolosi Tamás: Termelési viszonyok és társadalmi struktúra</i>	38
<i>Kerekes György: Playa Girón-i győzelem</i>	54
<i>Faragó Tamás: A kelet-európai integráció néhány kérdése</i>	68

TÁJÉKOZÓDÁS

Beszámoló egy moszkvai tanulmányútról (Polonyi Péter)	77
Részletek Kerekes György dél-amerikai útbeszámolójából	88

INTÉZETI HIREK

Kísérlet az érdekek kategória és a társadalmi struktúra elméleti összefüggéseinek felvázolására (Papp Zsolt)	91
Kapcsolataink egyes megyei szociológiai csoportokkal (Anderkó János)	98
Tudósítások (Patkós János)	101

10 Ft

